

16+

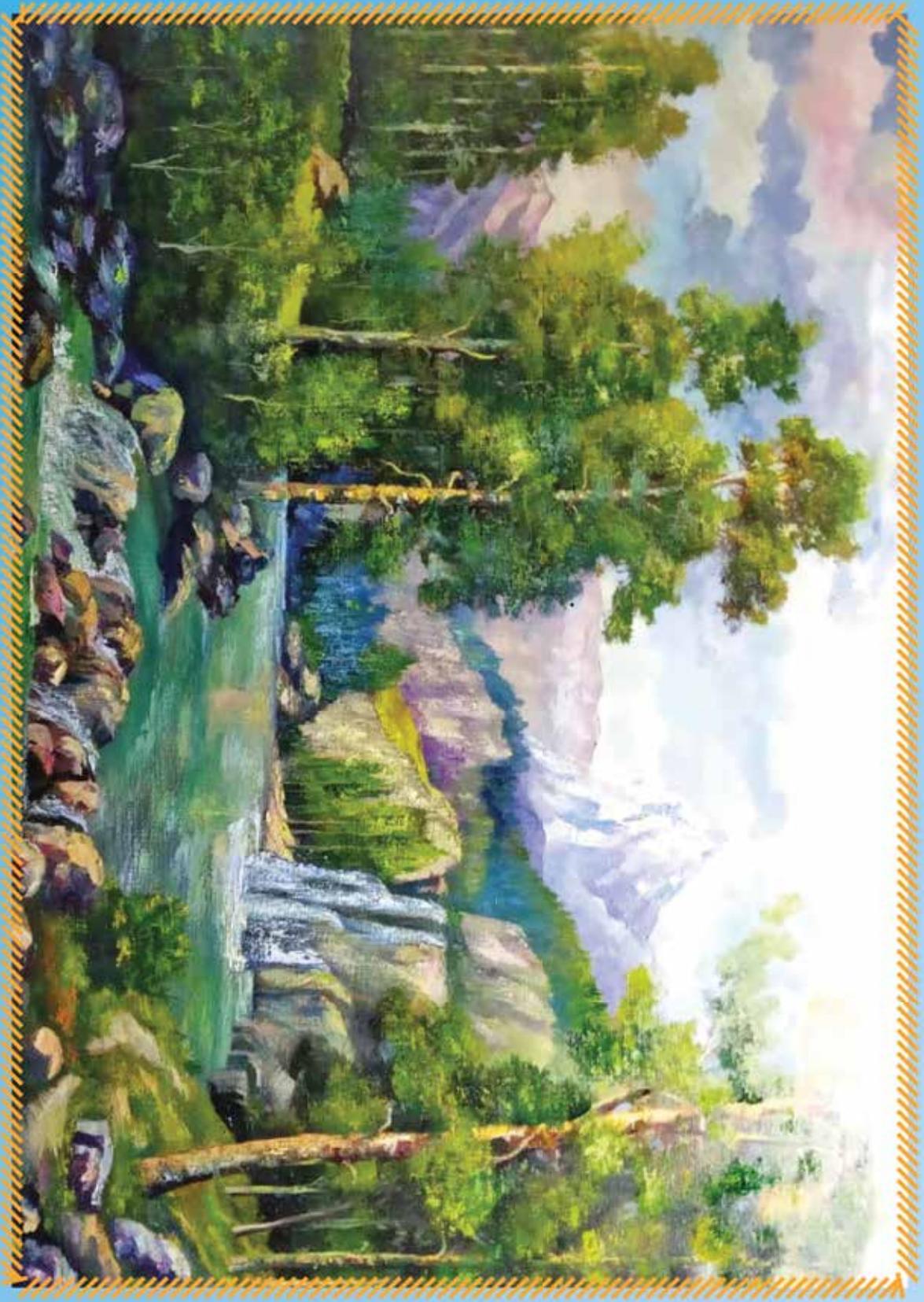
ISSN 0235 - 0173

Сатурн

1/2020

январь - февраль

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

1

2020

январь - февраль

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Аквадай дегишви-
лерин йисар.....3

ГЪИКАЯТ

Фейзудин Нагъиев. ПицI квачир инсан.
Повесть.....6

Абдуселим Исмаилов. Цун хура. *Рекъин
къейдер – рикIин гыссер*.....59

ШИИРАТ

Зульфיקъар Къафланов. Жаваб жагъай
суалдихъ амукъдач азаб. *Шиирар*.....38

Хъартасви Шагъвелед. Заз кIанзава са-
нал хъана рикIер чи. *Лирикадин шиирар*.68

ЛИТЕРАТУРАДИН ИРСИНАЙ

ЯЛЦУГЪ ЭМИНАН 350 ЙИС

Гъажи Гашаров. «Дуьнья, за вун чириз
хейлин ара я...». *Макъала*.....74

Ялцугъ Эмин. КIаниди. И дердини зун
тадач. Дилбер. Жедач. *Шиирар*.....80

МИРЗА АЛИДИН 250 ЙИС

Мирза Али. Къеледай. ЗатI туш. Вахт я
им. Къудар. *Шиирар*.....83

СТИАЛ САЯДАН 140 ЙИС

Ханбиче Хаметова. «Дуьнья тирвал гъа-
райна за...». *Макъала*.....88

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад Мегъемедович
АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ .**

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №1, 2020
январь - февраль
На лезгинском языке

«Атана Пампуран чамар...». «*СтIал ва къван*»
поэмадай къилер.....90
Къаравилияр.....95

Выход в свет 2020 г.
Тираж экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 x108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ №
Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан "Редакция республиканских литературных журналов "Соколенок" и "Литературный Дагестан".

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай делдрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда. "Самур" журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

АКВАДАЙ ДЕГИШВИЛЕРИН ЙИСАР

Советрин Союз чкИайдалай инихь Дагъустандин кьилел татай затИни амач. Татугайвилер татугайвилерихъай къвез, адан тIвар виринриз акъатна – вични чIуру патахъай. Республикадин чилерал ивиарни экъична. Чи халкъарин векилар, маса чкайрани, иллаки мукъвал тир рагъэкъечIдай пата вуч патал ятIа чпизни течизвай дявейрин иштиракчияр хъана.

Милли месэляяр анжах властдин кьилевайбур себеб яз хици хъун мумкин тир Дагъустанда халкъарин векилвал хуьнин жигъетдай яргъал йисара аваз хъайи адетар чIуриз эгечIна. Иллаки 2013-йисуз, республикадин кьиле Рамазан Абдулатипов акъвазайла, «жуванбур, чарабур» пайда жез, къуллугъар са халкъдал, гъатта са райондал аватиз эгечIна. Ришветбазвили цуьк акъудна, къуллугъар ачухдиз маса гуз, бюджетдин такъатар, гъатта аялризни яшлугуруз государстводи гузвай куьмекрин такъатарни тарашиз хъана...

Виридаз раиж жезвай ихътин татугайвилер себеб яз, халкъдин вил Москвадал алаз йисар фена. Саки вад йис. Эхирни къарар къабулна: Рамазан Абдулатипов везифайривай азадна, Дагъустан Республикадин кьиле МВДдин генерал, тежрибалу политик, Госдумадин депутат, «Сад тир Россия» фракциядин регъбер Владимир Абдуалиевич Васильев эцигна.

Гьелбетда, республикадин вири халкъари, халкъдин вири къатарни Кремлдин ихътин къарар сад хъиз къабулнач. Амма вири, яраб вуч жедатIа лугъуз, дикъетлу хъана.

Яргъалди икI амукънач. Республикада фадлай мягъкем хъанвай къайдаяр, лугъун хъи, властдин къенепатан туькIуьр хъун вич чкIиз эгечIна. Акваз-акваз чкIана лагъайтIа, мадни дуьз жеда. Вилералди акваз, япаралди ван жез, властдин жергейра авай ксарин тIварарихъ чIехи тахсиркарвилер ягъизваз, гзафбурук зурзун акатна, лап кичIебур республикадай къерехриз катна. Яваш-яваш ашкара хъана хъи, халкъдикай, республикадин гележегдикай фикирзавай ксар абурун арада саки авачир, гъили гъил чуьхуьз, гъилерини чин чуьхуьз, абур анжах чтин жибибар патал чалишимши жезвай, чпин тавханаяр къакъан ва аваданлу ийиз, абуру республика кагал гъанвай.

Мягътел яз вакъиаяр вилив хуъзвай жемятдиз акуна хъи, крар рикъивай я. Гъар юкъуз къаз, тахсиркарвилер малумариз дустагъриз рекъе твазвай ксар – ибур республикадин властдин жергейра авайбур тир. ИкI са куъруъ вахтунда къве вишелей виниз чиновникар ацукъарна. Абурукай гзафбуруз крар атIанва, гзафбурун силисар давам жезма. Цийи-цйийи тIварари ришветбазринни тарашичйирин сиягъар артухарун давам жезва.

Ашкара хъайивал, республикада къайдадик кваз кIвалахзавай са терефни авачир. Здравеохранение, образование хътин гъакIни четинвилерив ацIанвай хилера чуънуъхун-тарашиун адетдиз элкъвенвай. Месела, медицинадин идарайрин гъисабдай чуънуъхнавай такъатар кIуъд миллиард манатдилай артух тир. Виридалайни кIвенкIве рекъер туъкIуързавайбур авай – абуру чуънуъхнавай такъатар 18 миллиард манатдилай гзаф тир.

Са мисал гъин. Рамазан Абдулатипов хтай чIавуз Филерилай Яламадин таможнядал къван физвай шегъре рехъ туъкIуързавайди тир гъа. Акъвазарнай ам, техника ва такъатар дагъдин районра рекъер туъкIуърун патал хутахнай. Ашкара хъайивал, рекъер туъкIуърун патал ваъ, тарашидай регъят рекъер жагъурун патал. Аллагъдиз шукур, вад йисалай ятIани, и рехъ гъиле хкъунва. Рекъерин патахъай рахайтIа, исятда ийизвай къван крар, районрани, хуърерани кваз жезвай къван къулайвилер са девирдани акурбур туш. Республикада школяар ва аялрин бахчаяр эцигунни эвелимжи везифайрикай хъанва.

Владимир Васильев Дагъустан Республикадин къиле аваз къве йис хъанва. Къве йисан къене республикадин умуърда хъанвай къван дегшивилер фагъумайла, абур зурбабур я, рекъемралди, рекъералдини дараматралди, къуллугъралдини цйийи шартIаралди субут жезвайбур я.

Аквадай дегшивилер вири патарихъай хъанва, жезва. Властдин къурулушдиз жегъилар къвезва. Районрин къилени ихтибардиз лайихлу инсанар акъвазнава. Хуъруън майишат вилик физва. Амма кIвалахдиз къецI гузвай татугайвилерни тIимил авач. Майишат вилик фидайдавай абур мадни артух жезва. Месела, гъасилзавай яр-емиш гъиниздатIа чин тийиз, гъар гад, зул атайла, жемятдин чара атIуъза. Тамам тушир, тади гъалда ва планламишна туъкIуър хуъвун лазим тир гзаф терефар мадни ава. Амма са кар ашкара я: Владимир Васильева кIвалахзавай къве йисан къене республикадихъ къетIен агалкъунар хъанва, ам Россиядин регионрин арада вилик жергейриз экъечIнава. Къилинди, дагъустанвийрик цйийи умудар акатнава. Вилералди аквазвай дегшивилери абурук руъгъ ва инанмишвал кутазва. «Бес я чакай ягъанат авур къван, бес я чи гъисабдай гъилел чиркин намуссузри девлетар къазанмишай къван,- лугъузва абуру,- садни амачиз тергна кIанда абур чи арадай».

Гъелбетда, экономика, яшайишдин къилин рекъер вилик тухун – им республикадин къиле авай сад-вад касдилай аслу кар туш. Важиблуди а гъерекатдик районар ва шегъерар, чтин кеспидал машгъул тир жемятдин вири къатар экечIун я. И жигъетдай къиле, жегъил политикар ятIани, республикадин цйийи руководстводин ихтибарлу ксар тир Фарид Агъмедов ва Нариман АбдулмутIалибов авай Мегъарамдхуъруън ва СтIал Сулейманан районри чешне къалурзава. Майишатда, яшайишда хъсан патахъ жезвай дегшивилер вилералди аквазва. Цйийи багълар ва цитицIухар кутазва, анрай йисалай-йисуз

бул бегъерар кIватIзава. Им хуьруьн майишат вилик тухунин кьилин шегъре яз тестикъ хъанва.

Меъгарамдхуьруьн райондин агалкъунар иллаки винизбур я. Яшайишдин рекъяйни. Ярагъ-къазмайрал, Билбилхуьре, Приморскда, Самурда цIийи школяяр эцигнава. Уружбадал цIийи школадин дарамат эцигунив эгечIнава, 2020-йисуз 300 виниз аялри кIелдай, спордал, яратмишунрал машгъул жедай вири шартIар галай ам куьтягъун лазим я. Хуьрера аялрин бахчаяр эцигунни, авайбурухъ хъсан шартIар яратмишунни районда сифте нубатдин везифайрикай яз гъисабзава.

И райондихъ гзаф кьетIенвилер ава. Абур Азербайжан Республикадихъ галаз сергъятдал хъунхъ галаз алакълубур я. И кар себеб яз Фарид Агъмедов райондин кьиле авай йисара чпихъ экономикадин ва яшайишдин жигъетдай къадар авачир къван метлеб авай, са шумуд муьгъ эцигнава. ЦIийи йисан вилик квай йикъара Дагъустан республикадин кьил Владимир Васильеван ва федеральный министррин, гъакI къунши республикадин властдин векилрин иштираквал аваз Самур вацIал Россиядин Федерациядинни Азербайжан Республикадин арада эцигнавай цIийи муькъвелей машинрин гъерекат ачухна. Серфзавай такъатар республикадин ва федеральный бюджетрай ятIани, ибурни муниципалитетдин, адан кьилин чалишмишвилер истемишзавай объекттар тир. Районда неинки федеральный ва республикадин метлеб авай рекъер аваданламишзава, гъакIни хуьрерихъ галай рекъерани, къенепатан куьчейрани къир цазва, абурун ақунар акваз-акваз хъсан ва къулайвилер артух жезва.

Лугъун лазим я хъи, дегшивилер Къиблепатан Дагъустандин маса районрани кьиле физва. Чи халкъдин жумарт хва Сулейман Керимов далудихъ галаз Дербент шегъерда кьилиз акъудзавай къван, гележег патал планламишнавай къван крар вуч я бес! Абурукай чир хъайи жемьатдик кьетIен руьгъ ва пакадихъ инанмишвал акатзава.

Яргъалай килигиз пехилвал ийизвайбурни авачиз туш.

Республикади 2019-йис хъсан нетижайралди акъалтIарна. Ида 2020 лагъай, Чехи Гъалибвилин 75 йисан юбилейдин, йисан еришар мадни йигинбур жедайдахъ инанмишвал гузва.

Инанмишвал кве гъар садав агакърай, гъуьрметлубур. ЦIийи 2020-йис мубаракрай, куь гъар садан уьмуьрда ам кьетIен агалкъунринди хъурай!

Гьукаят

Фейзудин НАГЪИЕВ

ПИЦІ КВАЧИР ИНСАН

(Повестъ)

Ахлакъ патал йисарикай чара яхъ...

Ахмакъ патал декъикъани пара я.

Вилив хуьн ва ахпа ахгакъарун пара четин кар я. Амма вахт квадарун, чарасуз кардиз энгел хуьн, жувавай вахтунихъ агакъариз тежезвайди гьисс авун генани залан я. Ихътин чавара ви тахсирар, гъамар-дердер вишбура артух жеда, вишбура эхиз тежербуруз элкъведа. Пагъ, гьикъван гудай хьи вуна... Гъатта уьмуьрни гудай, жува квадарай, нагъакъа вилив хвейи вахтар къулухъди элкъуьриз, хкиз хъанайтIа... Амма вахт анжах са патахъди, анжах виликди физва. Исятда вуна квадарай легъзе вуна йисар гайитIани къулухъди хкведач...

Шумуд гъилера Урдиди, проводник дишегълидин патав къвез, жузуна: «Поезд флан чкадив мус агакъда? Юкъуз агакъдани, йифиз?» Шумуд гъилера проводник дишегълиди адаз, яцIу яру чин гъилевай рагъул пекинивди михъиз, гъа са жуьредин кагъул жаваб гана: «Пакамахъ агакъда. Иглеш тахъайтIа, сятдин иридаз. Ангъе расписани».

Шумуд гъилера Урдидилай залан ухътар алахъна. Гуя адан ухътаривай поезд вичиз тайин тир чкадив агакъарзавай и къулайсуз вахт дегишариз же-звай. Шумудра Урдиди вичи вичиз себнай: вучиз къачунай ада билет и зарба поезддиз? Пагъ, са зерят-затI чIур хъана, энгел къванни хъанайтIа и поезд. ТахъайтIа Цийихуьруьз Урди экуьнин сятдин муьжуьдариз-къуьдариз агакъ-зава. Югъ аламай къван гагъда адавай, гъелбетда, хуьруьз хъфиз жедач. Яргъи югъ Дербенда гъина ва гьикI акъудда? Гъанани акъвазна виже къведач. Вири Цийихуьр, чизва Урдидиз, Дербендин рекъе ава. Регъуьн рекъе хъиз. Рикелла-ма Урдидин: хуьруьнбур, гъи шейъ лазим атайтIани, акъатай кIвач, Дербендиз фидай: як-балугъ къачуз – Дербен, мих-шир къачуз – Дербен, картуф-газар къачуз – Дербен... Ваъ-ваъ. Хуьруьз хъфида. Гъана, вацIун къере, негъеналди вахт акъудда. Хуьруьз йифиз хъфида. Йифиз кас-масни са акъван гьалтдач. ГьалтайтIани ам низ чир хъжеда? Икъван вахтар фена ам нин рикел алама?

Эгер чир хъайитIа... Чир хъайитIа вучда? И кар Урдидиз гъатта вичин рикел гъизни кичIезвай. Жузурдаз ада вуч лугъуда? Акурда адаз вуч лугъуда? Вун

хтуй – рагъ хтуй, чан багъа мугъман? Ви кІвачерик ракъ вегъедани? Я тахъай-тІа ви рекъел чІулав гьер тукІвадани? Акунрай, писзавач-е. Писзавач касдиз. Чин алама. Регъуьни тахъана хтанва. Диде къена са йис алатнава, хва гила хтанва. Вич рекъидайла дидеди эхиримжи сеферда вил хкІаз тІалабай хва. И дуьньядихъ галамай дидедин вил. Дидедин умуд. Дидедин тІал... Агъа дуьньядани, эхиратдани, инсандин эхиримжи секинвиллин, асайишдин кІвалени секиндивиз тунач вуна диде. Дидедин чинал акакъ тавур хва адан сурал, адан накъвадал гъи чин алаз, гъи рикІ гваз хквезва вун? Идалай залан кар жедани?

Диде амач лагъай сифте хабарди Урди къарсурнай. Гъикъван гъайиф хъанай адаз... Гъикъван бейкеф хъанай... Чехи стхадикай. Мукъва-къилийрикай. Къуни-къуншийрикай. Гъатта вири хуьруькай бейкеф хъанай. Вучиз садани адаз вахтунда са чІар канач? Вучиз а бедбахт вахтунда ам, Урди, садани рикІел гъанач? Вучиз а бедбахт вахтунда адавай вичин хсуси тІал къакъудна?... Амма и суалриз жаваб Урдидиз фад жагъанай. Гъа хабардихъ галаз. Гъа хабар гъайи касдивай Шихавай.

Хуьруьн мектебда вичихъ галаз санал кІелай Ших адал Московда гьалтнай. Гъикъван ам Урдидиз рикІик акахъ тийидай кас тиртІани, ада Шихаз вичин кІвализ мугъманвиллиз эвернай. Гъикъван хъайитІани хуьруьнви тушни? Гъадавай чир хъанай Урдидиз вири хабарар...

Диде кІевел алайла Хидира Урдидиз тел ягънай: «Диде кІевел ала. Тадиз хъша». Тел ягъайдини, Шиха лагъайвал, и Ших вич тир. Райондиз физвай Шихал и кар Хидира тапшурнай. Гъиниз квахънай бес а тел? Ам Урдидал агакъначир эхир. Гила и Шихан вилик Урдидиди вич акъван мез куьруь яз гъиссзавай хъи, адаз вичел алай тахсир къезилардай гаф-чІал жагъизвачир. Шихни гуя къасухдай киснавай. Ам вичин вилик квай, икІ вич-вичивай квахънавай касдиз, фадлай шегъерэгъли хъанвай вичин хуьруьнвидиз кисна килигзавай. РикІяй адал хуьрез, ада вичиз вуч рехъ акъуддатІа лугъузвай жеди. Налугъуди, виликамаз гъялнавай ада: вуч Урдиди лагъайтІани – вири таб я. Вич гердабдай акъудиз, вичин къилиз ийизвай са чара я гила. Им гъар са чан алай гъайвандин тІебии эвел гьерекат я. Вичин хамуниз са чара авун. Вичиз са рехъ акъудун. Амма инсан гъайвандила, гъашаратдила, гъашаратдила аналди тафаватлу я хъи, инсандин и гьерекат, и къаст маса гьерекатди, маса гъиссди бушарда, зайифарда. Инсанди, са кардик къил кутадалди вилик веревирд ийида, вичин иштараквилин сергъятриз гъар патахъай къимет гуз алахъда. Я жув гъахъ ийида. Я жув батІуларда. И къиметни анжах инсандин руьгъдила, адан намусдила аслу я. Шихан вилерай, Урди сад лагъайбурук, чпи-чпиз са чара жагъурдайбурук квай. Диде-буба, вах-стха, хуьр-кІвал гадарна и гъурбатра уьмуьр акъудзавай касдиз Шихан вилерай маса къимет къвезвачир. И къиметни лап Шихан чинал кхъенвай. Гъавилияй пел атІумна вилер виче акІурнавай Шихан чиниз Урдидивай вил ягъиз жезвачир. И макъамда Урдидиз акІ тир хъи, и кас лап вичин буба ягъай душман я. Адан рикІел гъа са легъзеда аял чІаварилай чпин арада хъайи вири цурувилер, къайивилер хтана. Гъеле мектебда кІелзавай вахтара хъайибурни. Чехи гадайри, чпин арада тІвал къуна, тІвалуниз гъикІ тфу гуз тадайтІа, ахпа, чинал къунвай тІвалуниз гудайла, сада садан чиниз куьс гъикІ гудайтІа, ахпа чехи гадайри чеб чпел гъикІ гьалдардайтІа... ТІвалуниз куьс гудайла Шиха агъадай ваь, лап къасухдай хъиз виняй, вичин чиниз тфу гудайтІа. КикІидайлани Шиха перер хътин кикеривди вичин

чин чухваз гьикI алахъдайтIа – вири рикIел алама Урдидин. Сифте нй иви акъатайтIа, гьам кIаник акатайди яз гьисабдай. Ихьтин кукIунра гьамиша Ших гьалиб жедай: куыз лагъайтIа Шихан хци кикер адан чинал гьикайтIани агакъдай. Ахпа гуьгъуьнай кIелна хуьруьз кIвалахиз хтайлани, абурун араяр къанай. Им абуруз къведазни Тазагуьл кIанзавай вахт тир. Шиха Тазагуьлаз Урдидикай айру хабарар ганай. Яъни, вун ягъалмиш жемир. Ви язух я. А касдиз шегъерда паб-аял ава. Аданди вахъ галаз гьакIан вахтар акъудун я... Эхъ. Урдидин рекел Ших са шумудра расалт хъанай. Гуя ам Урдидин няс хъен тир. Ингъе гилани ацукънава хъварц хъиз. Гьамиша хъиз кьуру дамах, гандазвал кваз. Гьа виликамаз вич гьахълудай къаз. Ни ганва ваз а ихтияр, масадбурун суд-дуван ийидай? Къе жувавай жуван крарай, уьмуьрдай кьил акъудиз тежезвайла, ваз гьинай жагъизва а вахт, чарадан руьгъда, сирера, хиялра къекъведай?

– Зал тел агакъайди туш, – Урди яргъалди суаллудаказ Шихан вилериз килигна. – Вун зи чIалахъ агъазвачни?

– Вун тахтана акурди са Хидираз ваъ, гьакI вири магъледиз а кар залан хъанай. Садани вун дидедин чинал хкведач лагъана фикирначир. Диде кучудиз тахтун, – Урдидин суал япалайни тавуна лагъана Шиха, налугъуди, Урди хтун тавурла виридалайни зурба дерт и Шихаз хъанвай. – Гегъвер халадин эхиримжи гаф вакай тир, – вилерай вилер акъуд тавуна давамна Шиха, – ада ваз вири крап гьалална.

Эхиримжи сеферда хуьряй хъфидайла дидеди вичиз авур агъарар Урдидин рикIяй акъатзавач. А гафар, кудаь гуьллеяр хъиз, къэни рикIе акъазва: «За ваз гайи нек гьич гьалал тахъурай, бала дидедин!» Дидедин агъ... Яраб адалай залан затI дуьньядал ала жал?.. Гьайиф хьи, уьмуьр дегизи жедач. И уьмуьрда, Аллагъди къисмет авур муьгълетда адал гьич уьмуьр куьтягъ хъайитIани алат тийидай чла – дидедин агъ ала. Эхъ, ада дидедин гафунал гаф эцигна, Тазагуьлал гъана. Ахпа гуьгъуьнай, Тазагуьл хуьре туна хъфидайла, дидеди лагъай гафар гьахъ хъана: «Заз дакIанз-дакIанз вуна им гъана. И курцIул хадалди рахкурдай ман. Килиг, бала, вун и аялдин азбади куда гьа! Ваз уьмуьрди чин гудач гьа!»

Эхъ. Диде гьахъ хъанай. Ада лагъайвал хъунни авунай. Дидедин агъ залан шейъ я лугъуда. Адан агъдик, ада лагъай азбадик Урди къэни кума. Белки гьавилай уьмуьрди адаз чин ганач...

Эхир нефесдал дидеди вичиз гьалалвал гуда, вири тахсиррилай гьил къачуна лагъай хабардини Урдидин дерт къезиларнач. Гена заланарна... Ингъе, сар атана къе яхцIурдахъ агакънава, амма къэни вахъ кIвал-югъ, бахтлу хзан, рикIин регъятвал хъанвач. Къэни вавай ви уьмуьрда са кас къванни шад ва бахтавар ийиз хъанач. Шегъердани хуьре, къве чкада къве хзан... Са велед хуьре, садни шегъерда. Хуьревайдан ухшарар гьатта Урдидин рикIелни аламач. Урди хуьряй экъечIна фидайла, Эмин са йисавай аял тир. Ахпа гуьгъуьнай, къве йисалай, рикIе масад аваз, ам Тазагуьлан патав хтайла, Эминакай, дидедин гафарай, «къални амачир Урди» хъанвай. Амма, гьакIани цIай къекъевезвай, чIух акъатиз кузвай рикI мадни хъиткъин тавун патал, Урди аялдиз, и рикIиз чими турпуцдиз, килиг тийиз, адаз тавазар тийиз алахънай. Вичелай ахьтин къайивал хуьз алакьунал Урди гуьгъуьнай мягътелни хъанай. Амма гьа йикъалай адавай Тазагуьлан гьайифдив ацIай эхиримжи килигун, вичел вегъез акъвазнавай Эминан бицIи бацаяр рикIелай алудиз хъанач...

Московда кутур хзандани Урдидиз бахт жагъанач. Бици Оксана тир анжах хъайи са шадвал. Сифтедай гъакъван милайим ва хъуьтуьл къилихрин Светлана аял хъайидалай къулухъ, налугъуди, са ни ятлани дегишарна. Ада вири татугайвилерин тахсиркар тек са Урди яз гъисабзавай. Урди себеб яз, ада вичин «еке перспектива авай кIвалах гадарна институтдай экъечIна». Урди себеб яз, ада «кандидатвилдин диссертация эхирдалди къилиз акъуднач». Урди себеб яз, ада вичин «гуьзелвал къуд цлан къене пучна». Пагъ, эгер Урди «адан рекъел раст хъаначиртIа», эгер ам «ахмакъ жегъил вахтунда и дагъвидин таъсирдик акатначиртIа, адан лукI хъаначиртIа», эгер ада «акъван тадиз аял ханачиртIа...» низ чидай къе адакай вуж хъанвайтIа. Машгъур алим дишегъли. Гуьрмет. Азадвал. Къуллугъ. Девлет. Бахт — вири авай... Белки, Аллагъди вичиз къисмет авур сад адални гъалтдай жеди. Жегъил вахтара ашукъал-машукъар адал цукъведал алтIушдай чIижер хъиз гзаф элкъведай. Гъатта гилани алчуд жезмайбур ава. Ингъе, Саша Куницкийди адаз гилани теклифзава: «Вун рази хъайитIа за пабни рахкурда. Амма и дагъвиди, чIуру лоторейдин билетди хъиз, вири умудар пичIи авуна, вири крар чIурна. Гъавилай Светланадин рикIиз Урди фадлай къанвай. И кардал гъатта Светлана эвелдай мягътелни хъанай. Бес сифтедай Урди адаз гъикъван хуш тир хъи! Бес сифтедай ада виридан вилик Урдидалди, адан итимвал, намус квай хесетралди, адан, цIай хъиз садлагъана куькIвена алахъдай, къилихдалди, адан акъул-камалдалди дамах ийидай эхир. Бес виликдай ада Урди вичин юлдаш рушариз, вичин – анжах вичин Урдидикай хъсан рахадайбуруз гъайра ийидай эхир. Амма гила вуч хъана. Гила куьз ваз ви уьмуьрдин юлдаш, санал хейлин йисара вахъ галаз гъам- хажалат, гъам шадвал апай кас, ви рушан буба, чара хъана? Светлана и къайи фикирар эвелдай вичин рикIив агуд тийизни алахънай. Белки, вири чпин чкайрал кхведа. Белки, вири дегиш хъижеда... Амма рикIе муьгъуьббат амачир. Амма къайи гъисс къвердавай гужлуди, хура къвазиз тежерди, чъунуьхиз тежерди жезвай. А гъисс, дакIваз, чIехи жезвай буьвел хъиз, эхирни вич авадарна регъят жедай са йикъахъ цIигел тир. Эхирни адаз а югъ жагъанай. Эхирни кутугай багъна гъилик акатнай. Вилив хуьзвай ва вич гъа жагъурунрин гара авай касдив, гъелбетда, а багънади вич гзаф яргъалди уьлхуьз тадач. Ам артух энгел тавуна къведа. КIанзавайди анжах къастунал кIеви яз гуьзетун я.

КIвализ Ших галаз хтайла Урдидиз папан чиник генани артух серинвал кваз акуна. Ам тажуб хъанач. Ам и кардихъ фадлай вердиш тир. КIвализ мугъман атун Светланадин хуш кар тушир. Иллаки «къил чIулавбурукай» мугъманар. Сифтедай им «къил чIулавбуру» Урди къулухъди, вичин ватандихъ ялуни къурхувал тир жеди. Амма къвекъвез а гъиссди, а хесетди Светланадин рикIе гъамишалугъ чка къуна.

– Зун кIвале авачиз Дагъустандай тел-затI атанвайни? – жузуна Урдиди папавай.

– Им вуч я, силис яни? – къайи хъверна Светланади.

– Силис туш. За вавай жузазва: заз диде кIевел ала лугъудай тел атанайни? – Урдиди жезмай къван и патан кас, вичин хуьруьнви Ших, алаз сабурлувал хуьз алахъна.

– Атанай. Шаз. Амма вун Америкадиз Илимдин симпзиумдиз физ рекъел алай. Ви рикIел аламатIа, а йикъар гъихътинбур тир, ката-калтугадин? За вун генани инжикли тахъурай лагъана ваз чъукъначир. Ахпа а тел зи рикIелайни алатна.

– Инжикли авуначир, тушни? – Урдиди сас-сарал илисна.

– Вуч хъана къван гила? Вуна сагърдайни ам хъфена? Гила хъфида. Геж хъанач хъи.

– Геж хъана. Диде кечмиш хъана... Йис алатдалди, кье къведалди, за жузадалди, заз и гаф лугъудай са хелвет вахт ваз жагъанач. Сагърай вун... Хуьруьнвийрин арада вуна уьзуькъара авуна зун...

– Зун уьзуькъара авуначни вуна? Чара касдин вилик зав и тегърда рахаз! Налугъуди, ви диде за къена. – Угъу-угъу... – ишехъна Светлана. – За ваз авур къван хъсанвилер чир хъанач ваз! Хъсанвал чир жедай менсеб туш вун! Вун паталди зи уьмуьр пучна за! Къваликай и къвал авуна, ваз хзан авуна. Гъатта и къвални кваз вуна пападин куьмекдалди къачуна. Бес ви диссертация? Ви къуллугъ? Вун алимрин арадиз акъудайдини зи папа тушни! Амма вун гила адаз душман хъана. Вуна ам маса гана! Вун вафа течир кас я. Хаин!

– Бесрай, Светлана!

– Бесрай?! Мад завай эхиз хъижезмач. Бесрай ятIа, бесрай! – Светланади мугъмандиз чай аваз гъизвай пIатIнус чилел гъалчна. Къапар руг-руг хъана, итимрин къвачериз чай хъчена. – Бесрай! – гъарайна Светланади, – адан чин, таб акъалтай хъиз, тIакъунвай. ИкI, и саягъда ам Урдидиз садрани акуначир. – Вуна зун и чара касдин вилик беябурна, и кар за ваз садрани гъалалдач. Садрани! – Светлана, кье гъиливди чин къуна, муькуь къвализ катна.

Къвале са геренда лал къена. Итимар киснавай. Анжах а патавай къвалаяй Светланадин къагъарар квай ишелрин ванер къвезвай. Ших къудгунна къвачел акъалтна. «Багъишламиша», – лагъана, ам тадиз къвалаяй экъечIна. Серсер хъайи Урдидиз адан вилерай ада вичиз ийизвай нифрет акуна. Гъакъван якъ-индиз, гъакъван ахъадаказ акуна хъи, гъатта са легъзеда ам, гаф акъат тийиз, къван хъана амукънай. Ахпа къежел акъатнай ам мугъмандин гуьгъуьниз. Амма Шихахъ ам ахгакъначир. Гъич къулухъни вил йай тавуна таксидин рак агалчнай Шиха. Налугъуди, им Урдидин къилиз вегъей пем тир, налугъуди, им Урдидин чиниз вегъей цуькIуьн тир... Гъакъван залан хъанай и кар Урдидиз.

Ахпа мадни эхиримжи рахунар хъанай. «Ваз валай-къир са касдинни къадир авач. Я зи! Я зи рушан! Саданни! Са фикир къванни чакай ийизвайтIа, икI тухудачир на вун. Мад чи арада итимдинни папан рафтарвилер хъижедач. Заз къандач, заз вун къамач! Диде-буба гадарна вун къуналди, на зал баркалла гъидач къван!»

Гъа и йифиз, вичел вуч алатIа, гъа партал алаз, вири са сумкадавай лап чарасуз шейэр гваз Урди вичин са дустунин къвализ куьч хъанай. Гъа йикъалай инихъ са вацралай гзаф алатнавай. Я и вахтунда Урдидиз папа руш Оксанкани къалурначир...

– Чаяр низ? – проводник дишегълидин шуькIуь ванци Урди хиялрикай хкудна, ва ам хиялрин дуьнйадай и дуьнйадиз, и дарискъал зегъем купедиз хкана.

– Хъвадани? – жузуна ракъин юлдаш яцIу къашкъа итимди.

– НтI. – къил галтадна Урдиди. – За ахпа. Са арадилай.

– Эциг, – яцIу итимди вичин чIар алай куьк гъиливди калин далу хъиз столдин чин гатана проводникдиз чаяр эцигдай чка къалурна. Проводникни яцIудаз вафалу вилералди тамашна, гуя ада фадлай и яцIудаз яб гузвай, ва и яцIудани адаз «Агъзурни са йифяй» лап квайни-квай мах ахъайзавай.

– Вири, вири эциг, – живи хъверна яцIуда. Проводникди муькуь гъилевай

къве истикланни столдал яцудан лап вилик эцигна. Ада лагъайтла истикланар гьардан вилик чугуна: вичин, Урдидин, гъа вич хьтин туькме папан ва, иладрихъ гекъигайла гена яхун аквадай, вичин хцин.

– Ша ацукъ, земляк, пакамахъай чай пара хъсан затI я, – мад рахана яцуди, – нянин чай чна, Аллагъди гайитла, жуван ужагъра хъвада.

Урди ацукъна, гадади адаз, дактардихъди игис хъана, чка гана.

– Я стха, вун накъалай киснава. Жузун айиб тахъуй, вахъ са дерт авай хъиз аквазваман заз. Белки чавай ваз са куьмек жен?

– Аллагъ рази хъурай, затI авач ахьтин. Зи суй гъахьтинди я. Кисай кас я зун. Артух рахаз, ихтилат ийиз вердиш туш. Куьн рахух, заз стГуни маний туш. Яб гуз заз хуш я.

– Ам гьикI жедай кар я къван, – мягътелвилин хъверна яцуда, – сад рахаз, муькуьда яб гуз?

– Тавакъуйда, куьн закай инжиклу жемир. – Урдиди вичин къенивал къалурун паталди галачир хъверна, – куьне залай гьилкъачу, белки за лагъай гафарин гъавурда куьн масакла акьунатла.

– Ваз вуч аватла чидани, дуст, – гъилевай истиклан эцигна яцуда. – Заз накъалай аквазва. Гьелбетда, рекъе гьалтай гьар садаз рикIин сир ачухун жери кар туш, амма заз аквазва: вун пара дертлу я. Къуй ви крар туькIуьрай. Къуй ви дерт элякърай. Амма заз вавай ийидай са тIалабун ава. Чна ваз чи хцин мехъерик теклифзава. – Яцуди азербайжан чIалал вичин папав рахана. Дишегълидин чин рахаз-рахаз ахъа хъана. Гъамни разивилелди Урдидиз килигна, са вуч ятIани адаз лагъана.

– Зи юлдашдини вавай атун тIалабзава, рикIни алахъда ви, залан хияларни къезил жеда ви. Ваъ лугъумир. Лап исятда гъа и поезддаваз ша чахъ галаз. Чун Къубадай я, са акъван рехъни амач. Ял-затI ягъана сад-къве къалай ахлад жуваз.

– Пара сагърай куьн! Зун квез лап рикIивай мугъман жедай, амма захъ яргъал вегъез техжедай кIвалах ава... Дердияр гзаф, муьгълетар тIимил... Чишни квез...

– Ви ери-бине Дербенда авани?

– Ваъ, зун ЦIийихуьрай я.

– Гъи ЦIийихуьрай? ЦIийихуьрер чи патарани ава. Эхиримжи вахтара акъван бул хъанва хъи и «цIийи хуьрер», де къала вуна къил акъуд, гъим гъи хуьр я? Вири са рангадин. Вири са кIалубдин.

– Яз чи ери-бине Лакац хуьрай я. Гъанай атIа фад дуьзенриз куьч хъана.

– Акейла вун лезги я ман? – шад хъана яцудаз.

– Эхъ, зун лезги я.

– Заз вун акур бере чир хъаний лезги тирди, – амалдар хъверна яцуда.

– ГьикI?

– Гъар са миллетдихъ анжах са вичиз жуьре хасиятар жеди.

– Заз анжах куьн кведди рахадайла чир хъанай куьн азербайжанвияр тирди.

– Гъегъ-гъегъ, – галачир хъверна яцуда, – на дуьз байихнач, къардаш. Чунни лезгияр я. Михъи лезгияр. Амма вун са тIимил гъахъни я. Башпуртарай чун, дугъриданни, азирбижанар я.

– Ам гьикI? – гъавурда акьунач Урди, – ам гьикI жедай кар я? Са инсан, са халкъ, са миллет къве пай гьикI жеда? Руьгъдай, рикIяй – сад, паспортрай – масад...

– Ай, кърдаш, – ухът алахъна яцудалай, – а цуъне лугъзвай гафар жи патара савдада жедиш. Чун хътинбур пара ава, азирбижанар кхъанвайбур. Чаз гьакI асайиш язирбижанда яшамиш жез. Зун лезги я, лезги я лугъуз гъарайна хъайитIа, ваз пара четин жеда: я ваз девлетдин са къуллугъ гъатиш, я ви велед регъятдаказ кIелунук къабулиш. ДахъайтIа, вун чкадинди туш лугъуз, вавай пулни къачуда. Веледриз илим гана кандин? Канда. Пул акъакъдин? Акъакъдиш. Акийла вуш авун хъсан я? МитIла вун лезги хъуналлаш хьи кар. Лезги дил чаз пакара къвезаш, сорани чаз лезги газит, журнал аваш. Мектебрани лезги дэрсер аваш. Ине-е, и жи хчи азирбижан мектеб куътягъна. Гила истутда кIелзава, амма лезги дил адаз лазим атаниш хьи. Я са гаф чинни ийидиш. И жи арвадни гьакI я. Зазни лезги дил буба сеbeb яз чида. Жи бубади башпуртара лезги кхъеништIани, лубкIвенз чаз чирнай. Аллагъди рагъмет гуй вичиз! Амма жи къилел гъа лезгивили тагъай бела хъаниш. Гъавилай акъван лубкIвензни ашкъи амукъниш. – ЯцIуди са геренда кисна. Белки ада са вуч ятIани рикIел хкизвай жеди. Ахпа ада вич лап агъунвай тегъерда давамна: – Хырда миллетар эхирни квахъир менсебар я. Чехи миллетарук акахъдий затIар я. ГьакI хъийла жибурни эхирдел амукъдиш. Бес Дагъустандин са филусуфди вуш кхъений? ГъутIа меркез газитра маса язычийрухъ, алимрухъ галаз вуш гъуъжетарний? Хырда халкъарин чIалар квахъди, къвез-къвез абур амукъдиш лагъанайни. Абур ири миллетарук акахъди лагъаний.

– Абур тIебии крар я, – лагъана Урдиди. – Ахътин месэлаяр саки вири дуъньяда къиле физва ва мадни фида. Шумудни са куълуъ халкъар чIехибурук акахъна цIрана. Анжах, заз чиз, и кар гужуналди ваъ, тIебиивилелди, хушуналди фин лазим я. Къуй инсанри, халкъари, миллетри чпи хкъягърай чпиз гьикI къулай ятIа. – Урдидиз и яцIудан фикирар мукъва тир. Эгер адавай и месэладин патахъай вичин фикир жузунайтIа, мумкин тир, адани саки и жуъреда жаваб гудай. Амма вучиз ятIани яцIудан ихтилат адан мецелай Урдидиз хуш къвезвачир.

– Акийла, – давамна яцIуда, – жи фикирдалди чаз жуван масурманарик, азирбижанарик акахъин хъсан я. Жибур гьикейтIан жуван торпагъдал алашни? Бес Азирбижандин шимал пад жи торпагъ туширни? Сора анаг Азирбижан хъанва. Са чил, са меденият, са миллет... Квелди пис я ин кар?

– Са куъналдини, – артух гъяз авачиз жавабна Урдиди. Хъваз тахъай, шуъруъкъуъм ва яхулжуван къулахдикай хкудай хътин къуъруъгъуъм чай авай истикIан ада вичивай яргъазна. ЯцIудан хатурдай авур къве хупIни адан туътуънал аламай. Вуча-вуча, амма чай Урдидиз халисанди чай кIанда. Туънт, таза, атирар квай. Вични ширинди ваъ — шекердихъ, генани нацIудихъ галаз.

НацIу бадеди гъазурдай. Шекердин пасукI цIурурна, адаз мейвайрин шире ягъдай. Чумалрин, мерейрин, ширван пIинийрин шире... Пагъ, са ширин жедай хьи бадедин нацIу. ВиртIедилайни верцIи жедай...

– Зани гьакI лугъузвачни къван? – хиярикай хкудна яцIудан ванци Урди. – Зани гьакI лугъузва, я кърдаш. Жи патарани ава са бязи патриутар. Гафун къилиз, чун лезгиярр я, чна жи дил хуън лазим я, жи балайри мектебра догъма дэрсер чирна канда... уян-буян... ГьакI хъийла чпив я пул къведай са везифа гуваш, я санай даш-баш аваш. Гъавилай амукъзава чеb къенин къалди гъа кесиbвилени. Са гафунал, нез чизаш. – ЯцIуда вичиз дикъетдивди яб гузвай папазни гададиз са вилна, давамна, – Бакида лезги мискиндаллай твар алудна

лугъуз са касди пара кхъунар авуний. Арадал вуш атане? Гъиш са затІни! Гила лагъ, жан кърдаш, миски лезги хъана, азирбижан хъана вуш фэркъ ава? Ам гъикейтІани масурман миски тушни? Атана авурай ман капІ низ кандатІа. Амма капІдийбур чеб амаш-е. Къе жи совет девлетда вари миллетар сад я. Варидаз вари ава. Ени-тушни? – хъверна яцІуда, – широка страна моя родная-а-а... Дуъз ен, жан кърдаш?

– Яъни, лезгийри лугъудайвал, «лезги намусдилай са къалиян тенбек хъсан я», тушни? – ЯцІудан гафариз хъверна Урдиди.

– Ай, сагърай вун! Вун жи ъавурда дуъз акъуна. Пад-къерех акур медэни киши хъиз аквади вун. Медэни кишияр вари гъа ин фикирдин ъавурда дуъз акъади.

Мягътел жедай кар ам тир хъи, яцІуда лагъай бязи гафар Урдидин фикиррин лап деринра авай. Амма садрани и вири гафарикай ада тамамдаказ, дериндаказ фикирначир, садрани абурукай генг веревирдер авуначир. Гила, и фикирар масадан мецелай вичел ахгакъ хъувурла, Урдидин рикІе са жуъредин наразивал пайда, хъана. И гафар рахай лезги-азербажанви адан рикІиз вучиз ятІани савух тир. Налугъуди, адаз, Урдидиз, вичиз вич са патахъай алчах са гъалда аваз акунай. Гъелбетда, ина гъвечІи инсандилай асуллу тушир крар гзаф ава. Алай вахт, къурулушдин сиясат, гъвечІи миллетар паталди къулайбур туш...

ГъвечІи миллетар... Чехи миллетар... Абур чІехи ни авуна? Абур гъвечІи ни авуна? БицІи кумадани жумарт, уткъем пагъливан хва, къагъриман хва, рухвада. Зурба къеледани рикІ авачир алчакхар рухвада. Миллет къадар гзаф хъуналди ваъ, къагъриман рухваяр гзаф хъуналди, вичин эдебдин, меденивиллин ирсдин девлетдалди, тарихдалди зурба жеда.

И гафар Урдидин рикІел лап хъсандаказ алама. Аслан-буба. ди мукъвал-мукъвал тикрардай и гафар. Амма гъар сеферда маса къайдада, маса гекъирунарни кухтаз-кухтаз.

Эхъ. Гъахъ тир Аслан-буба. Бес уьмуър виликди физвачни. Бес къвердавай инсандиз вичин дувулар, вичин ирс, ери-бине чириз, хуъз кІан жедачни? Еке бахт тушни жуван чІал, жуван меденият уърела къведай шартІар хъайитІа... Низ, гъи миллетдиз кІан жеда, хушуналди маса миллетдик акахъиз? Гъатта а миллет агъзурбара чІехиди, девлетлуди хъайитІани.

Гъелбетда, халкъ квадарун паталди ам терг авун герек туш Халкъ вич сагъ амазни квахъда. ЧІал квахъайла. Милли къатІунар, милли къанажагъ квахъайла. Гъикъван къадим, зурба меденият авай халкъар квахъна и чилелай! Низ чида... Ни гъисабна, и квахъуни чи чил, инсаният гъикъван кесиб авунатІа... Нин вилик инсаният жавабдар жедатІа?

Садрани вичи фикир тагай, амма садлагъана вичин вилик и къадар ахъадаказ акъвазай и четин хци месэлади, и залан хиялри Урдидин гъакІани серин гуьгъулар мадни перишан авуна. Ам, са куькай ятІани кин акатай къуьгъуър хъиз, вичин фикиррин мадни деринриз хъфена, агал хъхъана.

– Эгъ-гъ., – ухът аладарна яцІуда, – ша, кърдаш, чун са парти шеш-беш къванни гугъван! – ЯцІуда столдал шеш-беш авай къвати эцигна.

– Заз, валлагъ, абурал къугъваз чидач, – таб квачир жаваб гана Урдиди.

– О-гъо-гъо! За чирда ваз... Канзавайди дуъз хсебун я. Аку, –яцІуда элкъвей куьк гъута юзурна-юзурна ахпа вилер агажна къватидин чинал къванер гадарна. – Аку. Пудни сад! Гила чпин кІвалера эцигин...

– Пара аклал къугъун я, амма къе ам зи къилиз фидач..., са маса вахтунда хъуй. Вучиз ятлани зи къил тлазва. Куьне эхтияр гайитла, зун са геренда жуван чкадал ярх жеда. – Урди вичин къведлагъай мертебадиз хкаж хъана. (Кланик квай тахта ада яцудан папаз теклифнавай).

– Инжикливиляй я, – къил галтадна яцуда, – таблэтка гудин? Санихъ фидайла, за вари дарманарни къачудайди я жувахъ галаз. Цитрамун... Аналгин... Баралгин...

– Ваъ, ваъ... герек авач, – гаф атлана Урдиди. – За дарманар хъвадай затлар туш. Им гъаклан рекъин юргъунвал я. Адет яз, зав рехъ-хвал артух къадач... – Урдиди чин цлахъ элкъуьрна вилер акъална. Гила адан япара анжах поездин дапуррин ван авай. Гуя а ванци жузазвай: тахъ-тахъ-тахъ... вун гъи патахъ?

* * *

*Риклевай тлал я куьн, зи дагълух хуьрер,
Элкъвенвай куьнуьйриз члижеркай магьрум.
Цур ягъиз ишелдик, дугунихъ гуз рум,
Ци гъиниз тухузва бубайрин къванер?..*

Адетдин дагълух хуьрерикай сад тир Лакац хуьре вад вишехъ агакъна клвалер авай. Хуьр алай чкади шагьидвалзавайвал, хуьруьн бине кутур ксар зурба камалэгълияр хъана. Абуру, дегъбубайрилай ирс яз атай тежриба фикирда къуна, гъар са патахъай юклар-чиплер ягъна, хуьруьн бине тебиатдин жумарт къужахдавай авадан чкадал, Кур дагъдин хурал, кутунай. Элкъвена мал-лапаг хуьз къулай сувар, хам къурухар, агъалийриз суьрсет ва цлам-кларас гудай тамар, агъада туьнт къилихдин вацл, душманрикай хуьдай тебии сенгерар – рагар-чархар – ибур вири, налугъуди, жумарт тебиатди анжах инсан паталди, гъа и хуьр паталди къасухдай хъиз инаг теснифнава. Гьелбетда, ина чкадиз хас тир татугайвилерни авачиз тушир. Гуьтгуь, хаталу рекъерай хуь-тгуьз агъадиз, дуьзендиз, эвичлун иллаки тавакуллу, хата кар тир.

Гатфариз Керен вацлу вичел алай муькъвер, хам балкландиз ягъай пурар хъиз, алуддай. И къулай ва къулайсуз шартлари агъзур йисаралди яваш-явашдиз, сабурлувилелди дагъвидин хесетар, адан къилихар, адан зигъин клус-ккус, стлал-стлал теснифна. И къулай ва къулайсуз шартлари чпи чеб алава хъийиз, чпи чеб тамам хъийиз дагъвидиз адан ери, адан макан теснифзавай. Гъавиляй вири къулайсузвилерни дагъвиди сабурдивди, Аллагъди вичиз къисмет авур къадар хъиз къабулзавай. Дагъвидин къилих, дагъвийрин адетар, къанунар арадал атуник гъа четинвилеринни, гъа къулайсузвилеринни еке пай ква. Эгер къулайвилери инсан бушарзавайтла, ам басаратбагълу ийизвайтла, къулайсузвилери, акси яз, инсан гъа миша уяхвиле, хата-баладин хура гъазур яз хуьзва. Гъавиляй дагъвияр душмандин хура уьткъембур хъунал, кичлевал течирбур хъунал, четинвилерин хура таб гуз жедайбур хъунал гъа къулайсуз, мишекъат шартларин таъсир екеди хъана. Гъа виликан шартлар дегъиш хъунивай, къулайвилер гзаф хъунивай, милли къанажагъни, милли къилихни дегъиш жезва. Гьелбетда, шартлар гъикъван къулайбур хъайитла, гъакъван хъсан я. Амма гъикл хуьда милли къилих, милли къанажагъ...

Лакацвияр зегъметдал рикл алай тежриба авай малдарарни чубанар тир. Хуьруьхъ гъисабна къиле акъат тийир къадар лапагар, малар авай. Гъавиляй

чубанарни нехирбанар гъурмет авай пешеяр тир. Бязибуру лежбервални ийизвай. Гьелбетда, лежбервал авун паталди шартлар са акван къулайбур тушир. Амма хуьруьн кӀанихъ галай Агъа Дугунра лакацвийри картуфар, серкер, чичеклар цадай. Бязибуру чӀижерални машгъул тир. Гатфариз, гатуз, гьам зулун эвел кӀилериз къуд пата атир галай цуьквер, агъзур дарманар квай векьер-хъчар авай инаг чӀижериз лап женнет тир.

Гатфар вичин тахтуна ацукъайвалди эвичӀдай лакацвиар виняй агъуз адлу Куьре базардиз. Гъар садав вичин шей-мал жедай. Лакацвийрин шаламриз, кавалриз, сун гуьлуьтриз, чичӀен бармакриз вири Лезгистанда гъурмет авай. Гьам Куьреда, гьам Муьшкурда, гьам Ахцегъа, гьам Къубада – вирина. Ири тӀеквенра ягълу къвазнавай виртӀед рекьер хътин нисияр, хар- хар хъйи хъ- ипи гъерияр, дагъдин цуькверин атир галай виртӀер... Гъар са муьштӀеридиз абурун тариф тавуртӀани, ам Лакац хуьруьн мал я лугъун бес жезвай.

Пагъ, базарарни жедай гъа а вахтара! Лап чӀижерин кул хътин... Девлетлу... Севтлу... Сиви-сивди гъар са няметдивди ацӀай...

Бязибуру, дерди авачизни, гъакӀ килигун паталдини, фидай базарриз. Шейъ къачудайда шей къачудай, маса гудайда маса гудай, кас-мас герек касдиз герек кас аквадай, дуьнеда вуч хабарар аватӀа, хуьрера вуч хабарар аватӀа, вири хийир-шийирдин кӀвалахар, хабарар гъа базардилай чир жедай. РикӀ рза хъйи са шумуд сеферда Урдини тухванай Аслан-бубади Куьре базардиз. Гъар сеферда ада Урдидиз вад манат хъуй, пуд манат хъуй пулни гудай. (Гьелбетда, куьгъне пулуналди). И пулунихъ Урдиди вичин куьлуь дердияр вири ийидай. Маружнаяр, семечкаяр къачудай. Писпи хъуй, сиристав хъуй, ялар твадай кӀватлар хъуй... Гъатта кепек-шагъи гумукъни ийидай. Мад къведай сефердалди...

ЧӀижерин куьнуь хъиз ацӀай, цуьк акъудай тӀул хъиз цӀару, дагъдин вацӀук хъиз къал квай базар нисиналди, рагъ частунихъ элкъведалди, гъакъван фад, ичӀини хъйжедай. Инсанар чпин кӀвалериз, ерийриз хъфиз гъазур жедай. Къвед-пуд ламран пар маса гана, къвед-пуд ламран пар масани къачуна къулухъ элкъвен хъйидай лакацвиар. Винелди. Дагъларихъди. Къуланферлай алаатайла хъиз чкадални ахгакъдай. Рекъе ширин суьгъбетар ийиз-ийиз. Гъетер гъисабиз-гъисабиз...

* * *

*Эминалай унихъди чахъ ама вуч,
Чагъ ятӀани къе чи уьмуьр виневаз?
Шумуд хуьрер диб хкатна хъана пуч,
Тарихдин муг кӀватна вахтун гелеваз...*

Ажеб затӀ тушни уьмуьр... Инсан, къедлай пакадал анжах хъсанвал жеда лугъуз, булвал жеда лугъуз, ягъада. Уьлкведа булвал жеда. Халкъарин дуланажагъни хъсан жеда. Инсандиз яшамиш хъун паталди пакад йикъахъ ягъун чарасуз я. И ягъун, и иман авачиз инсандивай чилел я берекат гъасилиз, я барка алай гел таз жедач. ТахъайтӀа инсандин уьмуьр, адан кӀил хуьн акваз-такваз дегиш жеда. Амма девир вични лугъуз тежер патахъди, уьлхуьн тавур чӀуру патахъди элкъвейтӀа вучда?..

...Ингъе са батин вахтунилай Лакац хуьруьн къисметни, са гзаф дагълух хуьрерин къисметар хьиз, терсина патахъди, бахтсуз патахъди, няс патахъди элкъвена...

Чидач, эвелни-эвел гъи «арифдардин» келледиз ягънайтIа ахътин сер. Нин мефтIедиз атанайтIа, нин мефтIеди гъасилнайтIа а фикир: дагълух хуьрер дуьзенриз куьчардай фикир. Вуч паталди? Милли къатIун квадарун паталди тиртIа?.. Агъзур йисаралди бубайрилай веледрал агакъарзавай ирс квадарун паталди... Халкъ фад цIурун паталди...

Девиррилай девирралди бубайрилай агакъай тежриба гваз лакацвийри чубанвал, малдарвал ийиз хъана. Амма са нин ятIани къадарсуз «акьуллу» келледиз са ахътин фикир атана хьи, садалай артух малар, сад-пудалай артух лапагар хуьн зегьметкешдиз кутугнавач. Гъар са вечерелай-кIекрелай налог, гъар са тарцелай налук. Вучдай къван ахътин тарарикай, хийирдилай харжи гзаф акъатдай? Гъавилай хуьрера багъларни къери хъана, малар-хперни. Артухан малар-хпер калхоздиз вахкудалди агъалийри, абур тукIваз, чпин рикIин цIай къена.

Урдин рикIел а вахтар хъсандиз алама... Гуьгъуьнай, са шумуд йисарлай куьгъне хуьруьз хъфидай рекъелай акунай Урдидиз са мус ятIани адлу Куьре-базар. Гила анаг вергерни пенкъвер акъатнавай баятдиз элкъвенавай... Гила, са шумуд йисарлай вири хуьрер, вири ерияр гъа и чкIай базардиз элкъвенавайди фикирдиз атанай Урдин. Базар амач – булвал амач. Анжах гуьгъуьнай, са шумуд йисарлай атанай и фикир. Амма вучиз а вахтара, гъелелигда къутармиш жезмай вахтара, и фикирар садан келледизни атаначир?.. Белки, сценарий гъахъгинди тир жеди...

Лакац хуьр лагъайтIа, лезги дегъелрайни акъудна, маса миллетдин юкъваз куьчарна. Анжах са шумуд хзан, абурухъ галаз Урдин бубани ЦIийи хуьруьз, бубади лугъудайвал, жуванбурун арадиз куьч хъана...

Белки халкъдин къайгъу чIугвазвай, адан пакад йикъакай фикирдай къван ахвар квахънавай ксари – гъа «арифдарри», зибилвори, чпи арадиз акъудай и гъакъикъат анжах халкъдин бахт паталди, гележег паталди, миллетрин арада авай дуствал мадни мягкем хъун паталди авурди яз гъисабнайтIа? Ни жузуна халкъдивай – гъикI авун хийир я, гъикI авун зиян я? Ни жузуна халкъдин мурад-метлеб, дерди-бала, адан тIал-квал? Ни гъиссна халкъдин гъар йикъан уьмуьрдин татугайвилер, четинвилер, адан хийир-шийир? Къуьл гарал вегъедайла, винел акъалтдай гергерар хъиз, хкатдай халкъдин векилризни акунач халкъдин дердер. Абур датIана халкъдин агалкъунарни, халкъдин бедбахтвилерни анжах чпин къуллугъар паталди, тIварар паталди, чпин хийир паталди ишлемишдай рекъер жагъуриз алахъна. Гъар гъикI хъайитIани, а вядейрин крари, а вахтара цайи тумуни гила бегъерар гузва. Гила чавай субут ийиз жеда хьи а раисриз; чпи цайи тумар анжах сечмебур тир лугъуз хуруз гъуд ягъиз тагъким авур ксариз; чун рахадайла, чи сиве пек тваз алахъай ксариз: жанабияр, куьне цайи тумар чIурубур хъана! Куьне никIерин, чилерин тIал чидай лежберривай а никIера тумар цадайла жузунач, абурал алуькнач, абурун разивал кваз къунач. Сарубугъда къуьлер паз кутунвай никIер куьне къалгъанлухриз, явшанлухриз элкъуьрна. Килиг, килиг куь крарин нетижайриз. Килиг! Халкъдин вилик экъечIна, адан вилериз килигиз давам хъия куь тапарар... Гила куьне вуч фенд тукIуьрда? Агъа-гъаа. Ван къевезва... Яни квев

а тум гайиди, виридаз тумар пайзавай кас, куьн рикIивай вафалу хьайи кас, мукьубвай килигайтIа, хаинкар, зулумкар тир къван... Къасухдай авунай ихьтин крар гьа ламран хци, тушни? Эхь... Эхь... Вири гьа ламран хцин тахсирар я. Вири гьадан къундармаяр я...

Гьелбетда, ихьтин фикирар Урдидин къилиз а вахтара ваъ, са шумуд йи-сарлай, пад-къерех акуна, укIуь-цурудан тIям чир хьайила, дуьньядилай цIар илитIна хтайдалай къулухьди, вичин багъри, чкаяр, вичин ерияр аватнавай бахтсуз гьал акурдалай къулухьди, геж хьиз атанай. А вахтара ада вацI физвайвалди сирнав авун, гарун хура къваз тавуна, гарухьди фин дуьз кар яз, тIебии кар яз гьисабзавай...

Ингье Лакац хуьрни чкIана, регъвена, цIрана, инсандин чимдикай, нефес-дикай магьрум хьана...

Гьилин имаратрилай чара яз, агъзур йисаралди арадал атана. Халкъди ам мукьуфдивди кIватIна, хвена, несилрал агакъарна. Агъзур йисаралди руьгъ-дин имаратар тир халкъдин эдеб, адетар, гьаттда чIални кваз халкъ яшамиш жезвай чкадихь, макандихь, ахдихь – хайи чилихь сихдаказ акахьда. Яъни, руьгъдин ирс хайи чилихь галаз дерин дувулралди мягкемдаказ ккIида...

Гьавилий руьгъдин эменнагь, халкъ санихьди куьч жедайла, къаб-къажах хьиз, мал-девет хьиз жувахь галаз хутахиз жери затI туш. Ам жуван хайи чилихь, еридихь галаз, адан ялдихь, адан гьар са къванчихь, тар-тамухь, вацIарихьни дагъларихь галаз амукьда...

Инсанри гадарнавай чилел, инсан галачиз, руьгъдин эменнагь рекьиде...

Куьчери халкъар чпин еридихь, диде ватандихь, чилихь галаз алакьадавай ирсдикай магьрум я. Абурун руьгъдин ирс мал-эменнагъдиз элкьвенва – бал-кIанрин рамагриз, хперин суьруьйриз, алачухриз...

ВацI туна ван хутахиз женни? Чил туна ял хутахиз женни? Къул туна чимни хутахиз жедач, ах, ери туна – ирс-эдебни...

Руьгъдин ирс, къанажагь анжах милли къатIунди хуьда, милли къатIунни – руьгъдин эменнагъди...

Дагъдин къайи къеврягъ гьавадай дуьзенаг чуьллерин нефес къурурдай хьтин чими, зегьем гьавадал акъатай лакацвийриз, иллаки яшлугуруз, и цIийи гьаларив, и къетIен шартIарив вердиш хьун четин акъвазна. А йисара лака-цвийрин бубаяр, къуьзуь агъсакъалар, вахтсуз фад рагьметдиз фена. Амуькьай-бурукни дагълара гьич ванни тахьай жуьре уьзуьрар акатна. Лугьуда хьи, виликдай чи чилел атай чапхунчийрин са шагъди халкъ къирмишдай ихьтин са фенд раснай: халкъ къирмишун паталди, лугьудай ада, эвелни-эвел а халкъ акьулдикай магьрум авуна кIанда, яни халкъдин къуьзуь камалэгълияр терг авун. И гафар Урдидиз Аслан-бубадивай ван хьанай. Бубади и гафарал мадни алава хьийидай: «...къуьзуьбуруз гьурмет тавун, абурун гафуниз яб тагун».

Агъзур сефер шукур хьурай гьуцариз, гена и гьаразар къилиз акъат тавур-ди! Зи халкъдихь эсилни хьана, несилни аргу хьана...

Амма чи девирда, анжах чи Шагъдагъдин, Шалбуздагъдин кукIушрихь инкъилабдин нурад галукъайдалай инихь, низ чидай, халкъдин къилел мадни чIулав йикъар къведайди?.. Низ чидай, бязибуруз «зун лезги я» лугьуз регъуь жедай чкадал къведайди?.. Низ чидай, чун стхяр я, чун дустар я лугьуз, чав агатай «стхайри» чи милли эдебдиз кIур гудайди? Чи ирс, чи тарих чуьнуьхиз чалишмиш жедайди?.. Низ чидай, бязибуур, лезгийр яз, анжах паспортра, са бязибуур гьатта паспортрани лезги яз тамукьдайди?..

Амма зи миллет квахънач. Ам цІранач. Дибдай шумуд агъзур йисарин къадим тарих, эдеб авай миллет цуькІ хъиз квахъун, гъуьм хъиз цІурун тІебиатдин бейадалатвал тушни? Къамбалдагъ хъиз ина-ана къисметдин гару гваз къекъвенатІани, гъикъван бедбахтвилер къилел атанатІани, гъикъван заланвилер-хажалатар эхнатІани, къе зи халкъ сагъ яз ама. Ам садални пехил туш. Ам садавни мидяй туш. Ам вич вичин чилин иеси яз, бубайрилай гьалтай; ам вич вичин чІалан къайгъудар яз, дидедин некІедихъ, ширин лайлайрихъ галаз ивидик акахъай; галатун течир зегъметчи яз, чил авадан ийидай; бажарагълу устад яз, дараматар, рекъер, муькъвер эцигдай; жуьрэтлу арас яз, хайи чил хуьдай; жумарт рикІ яз, рикІ миьхи мугъман къабулдай; камаллу зигъин яз, миллет виликди тухудай; барка хазандар яз, миллетдиз къегъал веледар гудай..., вичин эсилрин чилерал яшамиш жезва. Чи дагълара тек са дидеди къванни вичин куьрпедиз лайлай ягъзамай къван, Къулан вацІу вичин ятар Шарр ва Алпан курарин дагъларин муркІарилай Каспи гъуьлуьн яхадихъ агакъарзамай къван, зи халкъ яшамишни хъижеда, адан цІирер фарашни, артухни жеда... Иншаллагъ!

Гьелбетда, и фикирарни Урдидин къилиз а вахтара ваъ, лап гуьгъуьнай, вичин вилериз куьгъне хуьр, харапІайриз элкъвенвай; цІийи хуьр – къени са кІан-кІукІ, абур, лезги суфат татанвай хуьр акурла, атанай. Анжах и крар са тІимил геж хъиз малум жеда. Гьелелиг Урдидин фикирри маса дерейра лув гузвай...

Лакац хуьр патал куьч жедайла, са шумуд агъсакъал, абурухъ галаз Урдидин чІехи буба Асланни, куьгъне хуьре акъвазнай. Къве кІвач са шаламда туна, сакІани агъадиз, эвичІуник, цІийи чкадал цІийи уьмуьр кутуник стІу хев кутуначир. «Бубайрин сураг гадарна чун гъиниз хъфида?» – лагъанай абуру. Гъа икІ хуьр вара-зара хъана чкІана. Са пай Батиюртдиз, са шумуд хзан ЦІийихуьруьз, са гзаф хзанар Къазахстанризни Уьзбекистанриз фена чкІана... чайгъунди тухвай пешер хъиз квахъна...

Ингъе, са акъван йикъарни тефена, гъа «куьчерийрикай» ибарат хъайи хуьрера уьмуьрдал, яшайишдал виликдай дагълара гъич ванни тахъай хътин цІийи лекеяр алкІана: угъривал, итимсузвал, чалкечирвал, вафасузвал, анашачивал...

Гатфарин гурлу селди вичин хураваз тухвай хъиз, дагъларай дуьзенриз чкІана хуьрер... дуьзенрайни... къамбалдагъар хъиз гарун хураваз вири чил тирвалди къекъвена... гилани къекъвезма...

* * *

*Лацу тандин лацу къавах,
Йифиз юкъуз ялвариз,
Низ хуьзва, лагъ, на ви къужах,
Чигвал гузвай цавариз?*

Къилин Келунар акъалтІарна, Урди хуьруьз хтана. Жегъил пешекар. Тарихдин ва филологиядин муаллим. Ам гъеле ЦІийихуьруьхъ, адан вири жемьтдихъ алаз вердиш тушир. Келиз фидалди анжах са йисалай артух яшамиш хъанай ам и цІийи чкадал. Гьелбетда, хуьре виликандалай еке дегишвилер хъанвай. Тамамдаказ вирел анвачтІани, багълар хъанва. Къаварал ракъ-шифер алай

квалер хъанва. Къван тунвай куьчейрай агъвал акатнавай цийихуьруьнбурун махсус машинар физва...

Амма Урдин рикик цийи чка саклани акахъзавачир. Гъар хуьрерай куьч хъайи инсанар какахъай Цийихуьруьхъ вичин жемят хъанвачир. Хуьруьн жемят, чеб куьчарай чкайрин къадардай са шумуд кватгалдикай ибарат тир. Я вичин агъсакъалар, я члехи-гъвечлида вил къяйдай гъурмет авай кас-мас, я вичиз хас тир, дамах ийиз жедай имаратар, хуьруьн къетленвилерни адетар... – са затли инаг гьелелигда арадал атанвачир.

Гъавилай, куьгъне хуьре хъиз, бубайрин адетар, гъвечли-члехи кваз къун, гъурмет авун, умуми темягъсуз куьмек авун, абурлувилелди мел-мехъердик, хийир-шийирдик иштаракун, Урдиди фагъумайвал, ина гъеле арадал атанвачир.

Амма са патахъай бязи къулайвилер, меденивал, муькуь патахъайни инсанрин риклерин, руьгъдин эксиквал, кесибвал, берекат квачирвал... Ибур, чеб чпихъ галаз такъадай къве тереф, куьч хъайи цийи хуьрера, куьч хъайидалай гуьгъуьниз масанрани, чкай цийивили теснифай лишан тир...

Къве тарс гъай Урдидив хуьре. Тарихдин ва урус эдебиятдин. И тарсарин муалимар куьзуьбур тирвилай, пенсиядиз экъечлиनावай. Амма жегьил пешекардиз и тарсари кифет гузвачир. Адахъ пад-къерех, дуьнйа аквадай мурад авай. Хиве авай къве йис акъатдалди, жегьил пешекар, галтам ягъна чураз ахъайнавай, хам тайциз ухшар тир. Урдидизни пара залан тир а йисар. Белки, гъамни, са гзаф жегьилар хъиз, а йисар квадарна, хуьрйа катдай жеди...

Амма виликамаз къадар нивай лугъуз жеда... Крар масакла элкъвена...

Къве йисни алатна, пуд йисни алатна, Урди хуьре амукъна. Себеб? Тазагуьл себеб яз...

Гъич фикирни, гъич хиялни авунайни мегер Урдиди, и, лезги пинияр хътин чулав вилер авай, къал хътин шумал рушакай, вичи тарс гузвай цуд лагъай синифдин ученицадикай, риклин сирлу хиял, гъасретлу мурад жеда лагъана? Эгер са масада лагъанайтла, и кардал Урди хуьредай жеди... Вуж? Келдай члавуз са рушавайни къил элкъуьриз тахъай, халис муьгъуьббат кваз такъадай, ашкъидин есирда гъатай вичин юлдашрал хуьредай Урди? Нел? И кстах, вичиз гъеле вичин дамахдин къадир тахъанвай, пад-къерех такунвай хуьруьн рушал ашукъ жеда? Гъикъван алахънай ам, и нубатсуз гъисс вичивай яргъаз ийиз. Гъикъван алахънай ам и рушан кимивилер тупалай ийиз. Амма гададин рикл къвез-къвез, йикъалай-йикъуз кланивилин чилина гъатзавай. Гъар са легъзеда, гъар са декъикъади алатай легъзейрилай, декъикъайрилай мадни мягъкемемдаказ, мадни кеведаказ...

Рушаз Урдин рикле авай гъиссерикай бажагъат хабар авай. Хабар авайтла килигиз акъваздайни ам виляй-вил экъисна вичин ргазвай вилералди жегьил «уьштилдин» чиниз? Гъелбетда, жегьил муаллим вири классдиз ала тир. Тазагуьлазни хуш тир жегьил «уьштилди» ахъайдай къаравилияр, тарихдикай пара айру ихтилатар. Амма рушаз а жегьил муаллимдин рикликай хабар тушир. И кардин тахсиркарни гъа муалим вич тир. Ам вичин риклевай гъиссер патал акъуд тийидай менсеб тир. Гъинай хабар хуьрай къван язух рушаз жегьилдин рикликай, вичин сир дуьздак акъатиз кичл квай муаллимди стлу тлува текъвез гъар юкъуз рушаз туьнбуьгъар ийидайла? Гагъ тарс чирнач, гагъ нубатсуз хуьрена, гагъ нубатсуз рахана, гагъ нубатсуз элкъвена... Налугъуди,

и муалимдин къамайни вилер авай. Амма вичик гъеле аялвални къайгъусу-звал кумай, рушаз вичи «уъштил» икI инжикли авун, вичел адан дикъет желб авун бегенмиш тир. Лугъун хьи, им руша вичин гуьгъуьддиз теснифнавай и саягъдин са къугъун тир. Рушак квай синихри неинки рушан син хазвай, гъатта абуру къвез-къвез муалим чпин таъсирдикни кутазвай. Къвердавай абур рушан лайихвилеризни элкъвезвай. Аламатдин гъисс тир а гъисс... Яраб вири къуруриз-цIурурзавай, гагъ лувар кутуна ирид цавариз акъуддай, гагъ рикIин инам атIана лап элгендиз вегъидай, вири вичихъ тамарзлу гъисс, муьгъуббат, гъа ихътинди я жал?.. ТакIанвални кIанивал чинни астIар я. Абур гъамиша къвал-къвалал, далу далудиз ягъна санал жеда...

Садрани КкIар магъледиз тефей Урди гила, куьчедиз экъечIайвалди, кIваче-ри, вичизни хабар авачиз, винидихъди, Гъакимбеган кIвалерихъди, тухузвай. Са шумудра ам къапа-къап Гъакимбегал ва адан паб, Тазагуьлан тахай диде, Бикехалумал гъалтни авунай. Пагъ, гъикI серсер хъанай Урди сифте сеферда абурал туьш хъайила! АкI хъанай хьи Урдидиз, и гъамиша гандаз къекъведай, садан саламни такъадай Гъакимбегаз уридидин рикIин сирер аян тир. Гъамни, гъадан пабни варцяй экъечIайвалди Урдидал гъалтнай. Вични куьчедай Тазагуьлан дакIардиз килигзавайла. Я къулухъди, я патахъди – санихъни элкъведай мумкинвал тахъай Урди вич вичивай квахъна. «Пакамхийирар!» – пуртна акъатнай адай. «Абатхийирар!» – ягъанатдин хъвер кваз жаваб ганай адаз Гъакимбега. Налугъуди Урди вич вичивай квахъуни, къалабулук акагай-виляй, гадади пакамни негъен какадаруни адаз лезет гузвай. Гъакимбегазни чизвай жеди, и гададиз вичин рушахъди ашкъидин ниятар авайди. Белки, гъавиляй, и вири сирер чизвайвиляй, ам Урдидиз мяггелвилелди рIамар хкажна, ягъанатдин хъвер кваз тамашнай. «Хийир хъуй, вун чиниз яни? Руша авур нарушени-затI авани?» Чин яру хъайи Урди а вахтунда чилериз тефин, белки, чилерин кIевивиляй хъана. Пагъ, гъикъван такIан хъанай Урдидиз и гъерен тум хътин чин алай кас... «Зун... Зун Манучаран патав я», – тадиз мецел атай гаф лагъанай Урдиди. Аллагъдиз агъзурбура шукур хъурай, физкультурадин тарсар тухузвай Манучар гъа и КкIар магъледа авайди. Адахъ галаз, са ун-эхъдилай гъейри, Урдидин са алакъа-рафтарни авачиртIани, гъикъван и кас адан рикIиз къайи тиртIани, ингъе, гъамни герек атана. Хъурай гъа са багъна паталди. Вакъиади мажбурайвиляй, Урди гъа няниз Манучаран патав фенай. Ягъиз акагайдан рекъвер алуддай Манучарахъ галаз хванахвал авун герек атанай гила. Бес, и КкIар магъледиз къведай са багъна лазим тир эхир...

Иервилиз Тазагуьл вичин дидедал фена лугъудай. Урдидиз ам чидачир. Гъакимбеган сифтегъан паб Гуьлпери Тазагуьл гъвечIизмаз къенай. Белки, гъадавай къачунай Тазагуьла вичин ири чIулав вилер, мулд цуькведедин пиришар хътин пIузарар, экуьн ярар хътин, таза гугъридин ранг алай хъуькъвер, ацIай варз хътин ачух чин, шумал буй... Вири и гуьзелвилин лишанри кстах рушак квай вири синихар кIевзавай. Гъавиляй жегъил муаллимди вичи тарс гузвай рушаз вичин рикIяй вири гъалалзавай: тарс чир тавунни, тарсуна хъ-уьруьн-рахунни – вири. Амма кIягъ тавуна, туьнбуьгъ тавунани жедач эхир. Гъавиляй Урди, вичин рикIинни мецин арадавай меслят чIур тийиз, вичин сирер малум тийиз алахънавай. Амма муркIар, живер гатфарин ракъиникай, цIурун тавуна, хуьз женни? Тебиатдин берекат кужумна, ацIана дигел хъанвай булахдин чешме кIеви ийиз женни?

* * *

*Ктамун рувал беневша цуьк
Гатфарин ниъ гваз хтана.
Вал ацукънай фадлай зи рикI,
Зун бахтлу йикъяз хкана...*

Са сеферда Урдиди вичин цIудлагъай класс, чкадин тIебиат чириз, экскурсиядиз тухванай. ВацIалай муькъуьн еринда яд гуьтIуь туьтуьхдиз кIватI жезвай чкадилаь са мус ятIани атIанвай, я вич-вичиз ярх хъайи, хъархъу кIарас вегъенвай. Гадаяр и муькъвелей къив кьилеллаз, вервецI цIегъер хъиз, катна. Рушар Урдиди са-сад гъил къаз а патаз акъудна. Амма Тазагуьл Урдидивай рекъив гъиз хъанач.

– Ваь-ваь, заз кичIеда, – къвалалай агъуз килигна, Тазагуьла яргъи-шуькIуь тупIар алай къешенг капашдалди вилер кIевна. – Куьн алад, малим, зун хъфида, я тахъайтIа за куьн инал вилив хуьда.

– Садлагъайди, чун хкведалди иглеш жеда. Къведлагъайдини, чун инлай ваь, са масанлай хтунни мумкин я.

– ЯтIа зун хъфида, – чина серин гъатна элкъвена руш.

– Къилди? Рехъ яргъал я эхир.

– ?.. – Тазагуьл киснавай.

А патайни рушари «Я руш, кичIерхъан! Фад инихъ экъечI», – лугъуз гъарайзавай.

– Къала инихъ ша! – Урдиди руш са легъзеда вичин къужахдиз чIугуна. Гъич хиялизни агакънач Тазагуьл, ам къуватлу гъилерин кIеви гъалкъада – Урдидин къужахда гъатна. Рушай «вувв!» акъатдалди, муькуь легъзеда, гъамни къужахдаваз, Урди кIарасдал акъатна. Дагъларин марфари рагъуларнавай вацIук вижеваз яд квай. Агъада, къванера акъаз, элкъвез-элкъвез, ван къачуна, яд ргазвай. Тазагуьла кичIевилай вилер кIевиз агалнавай. Адан гъилери Урдидин гардан акI чIугуна къунвай хъи, гадади рушан чинин ялав гъиссзавай. Беневша цуькверин чиг ниэр галай шагъвар хътин рушан нефесди Урдидин къил алчударзавай...

– Анжах агъуз килигмир, – кушкушзавай Урдиди. – Анжах вилер ахъаймир...

– Заз кичIезва, – явашдиз жаваб гана Тазагуьла, – исятда къведни аватдайди я чун. – Адан шуькIуь гъилерин гъалкъа гададин гардандал къвердавай кIеви жезвай.

Урдидиз дугъриданни и пар гваз аватиз кичIе тир. Ам лап мукъаятдаказ са-са кам къачуз, цIилинал сифте хкаж хъайи пагъливан хъиз, аста-аста физвай. КIвачерик килиг тийиз алахъиз, а патаз яргъал къерехдиз килигиз. Къезил шагъварди рушан чIараривди адан чиниз квалар ийизавай, ара-ара вилер кIевзавай. Амма Урдидивай, гъил азадна, и нубатсуз арада квал акатай хъвехъни чухваз жезвачир. Тазагуьлан чIарарикай штIум хъайи векъедин ниъ къвезвай, ва ада гададин къил элкъурзавай. Пагъ, хура рикIи гъикI къудгунарзавай хъи! А къудгунри гъатга цин ванни лаларзавай. Бес Тазагуьла а къудгъунар гъисс тавуна амайни? Белки, а бахтлу макъамда абурун къведан рикIерини чпи чпихъ яб акалзавай? Белки, абуруз къведазни, и дарискъал къефесрай катна, санал лув гудай эрзиман авай? И цел лув гузвай чубарукриз хъиз...

Урди са геренда акъваз хъана. Руша адан гардан мадни чѳугуна къуна, са легъзеда адан, къекъифна цѳай акъатзавай, хъвехъ жегъил малимдин хъуь-къвехъ галукъна. Урдидин чина, гуя, муьгъуьббатдин цѳелхем акъур хъиз, бахтлу цѳай куькѳвенвай.

– Заз кичѳезва... – мад Тазагуьлан кузвай нефес Урдидин гардандик хкѳуна, ва а нефес, кузвай иви хъиз, вири бедендиз чкѳана.

– Эгер чак гунагъар квачтѳа, чун и сиратѳал муькъуьн атѳа къилиз акъатда, – хъуьрез алахъна Урди, – Тахъайтѳа къведни ууугъваниз, жегънемдиз, аватда.

– Заз вахъай кичѳезва, – мадни явашдиз кушкушна Тазагуьла.

– Вун за вегъедач, кичѳе жемир, – руш мадни винизна, хурув игисна Урдиди. – Вун за мад ахъайдач. Вун гваз икѳ зун вири дуьньяда къекъведай...

– Куьн галатдай-е, малим.

– Вун гваз галатдачир...

– Акѳ ятѳа, къекъуьгъ, малим, – хъверна Тазагуьла, ахпа са живзи ван жедайвал пѳузаррикай мурмурна, – за ихтияр гузва...– дериндай ухът аладарна ада... Урдидин хуру рушан ацѳай тѳарам хурув, хурун къефес гатазвай рикѳин къудгунар гъиссзавай... И ухътара, белки, рушавай чин-чинал лугъуз тежезвай вири гафар авай...

Гъилериз къулай жедайвал, мад гъилера руш винелди хурудихъди ялдайла, Урдидин пѳузарар Тазагуьлан кузвай пѳузаррик хкѳуна. И кар гъатта Урдидилай аслу тушиз хъанай. Вилер ахъайна агал хъийидалди. Легъзедин са зерреда. Тазагуьлан къиле и кар ацакъдай вахтни гъеле хъаначир жеди. Амма адан хъуькъвериз, некъидин миже ричей хъиз, яр хъиткъиннай.

– Авуда зун! – Тазагуьлан, са живзи гъуьргъуь хъайи гъилер, гъасятда Урдидин гардандал мадни кѳеви хъхъана.

Вацѳун а патаз экъечѳнавайбур, цѳингавра авай данаяр хъиз, катиз-калтугиз къугъунра гъатнавай. Рушарикай садбуру цуьквер кѳватѳавай, муькуьбуру, гъарай къилеллаз, сада садахъ калтугзавай. Гуя абуруз я чпин юлдаш рушакай, я малимдикай са хабарни амачир.

– За исятда вунни гваз и вацѳуз хкадарда, – Урди са живзи акъваз хъана.

– Хкадра...– Тазагуьл мадни игис хъана.

– За зарафатзавач гъа!

– Зани зарафатзавач...

Урди акъвазна яд элкъеззай луькъруькъдиз килигна. Ахпа ада Тазагуьл вичихъ чѳугуна, вилер акъална.

– Герек туш,– тадиз лагъана Тазагуьла.– Куьне хкадарни ийида гъа.

– Вун закай бейкеф яни?– Урди рушан вилериз килигна. – Бейкеф ятѳа за хкадарда.

– Кѳусни бейкеф туш...– Къекъифнавай чин Урдидивай къакъудиз алахъна руш. – Тадиз экъечѳ. Чун аватда эхирни.

Урдиди мягъкемдаказ са шумуд кам хъувуна, кѳарасдилай чилел кам ягъна. Ахпа мукъуфдивди руш къужахдай авудна.

– Куьтягъ хъана чи сиратѳал муьгъ,– Урдидин вилериз вилер хкажна Тазагуьла.

– Куьтягъ хъана, гъайиф...– явашдиз лагъана Урдиди. – Гъайиф...

Гъа йикъалай Тазагуьл дегиш хъана. Гъиниз фена адан сарсахвал, адан надинжвал, рахун-хъуьруьн?.. Аквадай гъалда, абур Тазагуьлан халис хесе-

тар тушир. Белки абур ада вичин регъуьвал, уьмуьрди вичин кьилел акъудай адалатсузвал, вичин куьлуь дердер чуьнуьхун паталди ишлемишзавай чара суфатар тир жеди? Гила ам лап секин хьанвай, рахадайла регъуьвилелди рахазвай.

И цийиз аквазвай тлулди, хесетри гьатта Тазагуьл садлагъана чехи авунвай. И карди Урди шад ваь, сефиларнай. Бес виликдай адаз рушак иллаки гьа ихьтин хесетар хьана кланзавачирни? Бес виликдай адаз рушак са тммил дамах, секинвал хьана кланзавачирни? Амма уьмуьрдал кьару, булахдин ширшир хьтин ван авай Тазагуьл тарс гатунна-куьтягъ жедалди вичин суьреда, даклардин клане, ацукьна яргьал декьикъайралди даклардай гьа са чкадиз килигиз жедай. Яраб и легъзейра руш гьи яргъара авайтла? Яраб адан фикирар, хиялар квекай тиртла? Яраб адаз даклардиз кьаншарда авай Гуьлсенем бахадин клвалин сувагъар алатай цлалай вуч шикилар аквазвайтла? Белки, ада вичин и куьруь уьмуьрда кьилел атай татугайвилерикай хияларзавайтла? Хайи диде Тазагуьлаз лап ахварай хьиз чида. Гзафни-гзаф адан вичин диде чарабурун ихтилатрай чир хьанай. Бах рагъметдиз фейила, Тазагуьлан кьуд-вад йис тир лугьуда. Жемятди Тазагуьлан диде гзаф гуьрчег клвалахдин ял чими, рикл ахьа, шад дишегъли я лугьуда. Мадни – а жегъил свас сифте клекерихъ галаз кьарагъна цуру тини ишинна, малар нехирдиз ягъна, вири клвалер, Гьакимбеган буба Шагъларан, еке дараматар кьакъажна, ятар гъана – вири кьапар ацурна, са тланур фу чрана, ахпа вичин клвалахдал фидалдай. Гьа вахтара хьанай Гьакимбеганни Бикехануман кланивилер. Бикеханум вичин гьуьлуьккай хкечйна Гьакимбегаз атана. Шариятдин некаягъ алай Гуьлпери Гьакимбега йисни тахъай гадани гьилеллаз вичин стхадин клвализ рахкурнай. Са йисни алат тавуна, Гуьлпери, ахпани Тазагуьлан бицли стха кьенай. Стха... Гьикъван хьсан жедай, эгер стха сагъ амайтла... Хайи иви... хайи стха...

Гила Тазагуьлаз тахай вахар авай. Тимилни ваь – галаз-галаз хайи ирид вах санал. Вири абур Тазагуьлан клулалай фенай. Бикеханумаз вичин тахай руш мектебдиз ракъурун са дерт тир. Колхоздин председатель тирвилай, жемятдин вилик уьзуькьара тахьун патал, Гьакимбег руш мектебдиз ракъуруниз мажбур хьанай. Тахъайтла рушан клелер квез я? Чарадан клвалелай кул ягъдай затлар я. Амма мектеб Тазагуьлаз анжах са клелун паталди ваь, мектеб адаз вичин дердерикай катун паталдини чарасуз тир. Клелдай мумкинвал адаз клвале гьикл хъайитлани авачир. Клелун гьич, гьатта са геренда ацукъдай мажални жедачир. Мектебда кьванни клвалин вири дердер риклелай ракъурун паталди тир рушан шадвилер. Къеневай дерт масадиз такун паталди. Вичин бахтсузвал чуьнуьхун паталди. Амма гила адавай мад шадвал кьалуриз жезмачир. Адан рикле гила са гьихьтин ятлани кин гьатнавай. Садлагъайди, гьелбетда, Урди адан риклиз пара чими тир. Мадни – Тазагуьлаз акл тир хьи, анжах Урдиндин патав вичин рикл секин жеда, вич садахъни муьгътеж жедач. Анжах са гьадакай вичиз вафалу далу жедай, тек са гьадавай уьмуьрди гайи вири азиатрикай вич хуьз жедай... Гуя виридалайни риклиз багъа хьанва и кас адаз виняй, цаварилай вич тлува атай кьисметди, Аллагъди ракъурнавай куьмек, вич уьхуьр малаик я. Гьакъван гзаф агъунвай руш вичин уьхуьрдихъ. Амма рушаз и кар, вичинни клани муаллимдин арада куьклевнавай миьхи гьиссер, бубадал, иллаки тахай дидедал агакъуникай кичезвай. Гила ам датлана вичин хиялра уьмуьрдикай, вичинни Урдиндин уьмуьрдикай, яшайишдикай фикирар авунал машгул тир...

Гьелбетда, Урдиди Тазагуьлан дегишвилерин себеб гьиссзавайтлани, адаз рушан гьиссерин рикИкай а вахтунда бегьем хабар авачир. Гуьгьуьнай чир хьанай Урдидиз... Адан риклел хьсандиз алама. Садра ада сефилдаказ ацукьнавай Тазагуьлаз «Бегова, кефияр авачтла, квализ ахлад» лагьайла, гьикI килигнайтла руш адаз. Адан вилера гьайиф, эхь, Урди вичин гьавурда такьунин гьайиф авай. Кьаз хьаначир Урдидивай адан килигун. «Сагьрай, Урди Балиевич, зун лап хьсанзава», – жаваб ганай ада. Садрани вичиз талгьай «Урди Балиевич» тIвар кьуна лугьуни, Тазагуьл вичивай яргьаз хьайиди гьисснай Урдиди. Мад садрани адаз «чан малим», «уьштил» гафар Тазагуьлан сивай ван хьхьаначир. Гьикьван назикдаказ ва милайимдаказ лугьудай ада «чан малим»...

Агь, Тазагуьл, Тазагуьл... Гьикьван кьайивилер чи арада хьанатлани, гьикьван сефилвилер за ваз ганатлани, зи виридалайни бахтлу йикьар вахь галаз, ви тIварцIихь галаз, ви муьгьуьббатдихь галаз алакьалу я. Амма вучиз уьмуьрди чун кьвед вацIун кьве кьерехдиз акьудна? Вуж батIул я?, вуж гьахь я? Амма гила вуж гьахь ятIа, вуж тахсир ятIа чируникай, гьахь-гьисаб тухуникай са файдани амач... Уьмуьрдин харари, уьмуьрдин гарари чун кьведни гатана, чав уьмуьрдин укIуь-цурудан тIеам акваз туна. Агь, уьмуьр..., уьмуьр... Эгер вун цIийиз гахтIуниз хьижер затI тиртIа... Эгер...

– Яд хьвадин, гардаш?

–...?– Урдин хиялар, хата акур нуькIверин луж хьиз, кхунна чкIана.

– Йад, лугьузе за, кандин?– ЯцIуда яд авай шуьше галтадна.

– Ваь-ваь, сагьрай, гьелелиг кIанзавач,– Урди хиялрикай гьеле михьиз азад хьанвачир.

ЯцIудан кьил мад агьуз хьхьана. Бубани хва «шеш-беш» кьугьунин лап яцIа гьатнавай. Урдидиз вичин кьведлагьай мертебадин кьуьнцIелай хьсандиз акьвазвай. Гагь сада, гагь муькуьда кьванер, тупIарив кьаз, кьепIербанар хьиз элкьуьриз, гадарзавай. Дишегьли лагьайтIа, гьа са кьайдада, метIерал простын алчудна, кьукь хьиз ацукьна, итимдизни хьиз килигзавай. Ара-ара ада вил Урдидизни ягьзавай. Урдиди чин дакIардихь элкьуьрна. Поезд кьибледихьди катунивай тIебиатдин кьацувални артух жезвай. Кефердихь тара-таму анжах тIур ахьайзавайтIа, ина – дакIардихь шад деминин чархуна элкьвезвай тарариз, валариз кьацу тав ягьнавай. Поездди, налугьуди, кьибледихьди катиз гатфарихь агакьарза: «фада-фада... ката-ката...»

– Са зур сатдила Магьачкьалада жеди, – агьадай виниз Урдидиз са вил ягьна яцIуда, Урди вичин ванцелди элкьвейла. Гьекь акьатзавай яру чинал гьута кьунвай яйлух алтадна, яцIуди мад кьугьунал машгьул хьхьана.

«Махачкалада вахан патав эвичIнайтлани жедай...– хиялна Урдиди.– Ваь, ваь. Вахт гьакI акьатда. Ваха фад ахьайни ийидач. Адан патав зун са мажалдивди акьатда. Ахпа... Эвел хуьруьз хьфена кIанда. Анжах хуьруьз... Шумуд йисар гьа икI, багьрийрикай чара яз, гьурбатра фена... Амма рикIи генани муьквабурухьди ялзавач. Вучиз..? Я кагьаз кьхин, я зенг-затI авун жувак квай хесет туш. Эхь. Диде гьахь тир. Яраб зун нел фенатIа? Садазни я кьилихдалди, я кьаматдалди зун ухшар туш. Чидач вуч менсеб ятIа. «Я вахь галаз дерди-гьал ийиз жеч. Я рикI ахьайна рахана, ацIай буьвел авадариз жедач...»,– лугьудай дидеди. Эхь, диде гьахь тир. Агь, диде, диде. За ваз са хьсанвал ийида, са мергьеметлу гаф лугьуда, са рикI-дуркIун гуда лугьуз, йисар акьатна. Кь-

едалай пакадал вегъиз. Амма вуна уълхвенач. Вахтуни уълхвенач. Вахт, са куьнилайни аслу тушиз, зарб катзава... Гъайбатлу балкІан хъиз. Къисметар, мурадар, хиялар, шадвилер ва пашманвилер, умудар вичин кІурарик кутаз. Инсафсузвилелди. Имансузвилелди... Адан жилавар нин гъиле аватІа? Адан пурар ягъ тежер хам далудал нивай ават тавуна акъвазиз хъанатІа?...»

РикІел хкизва Урдиди... Дугъриданни, адаз вич хазанда чара кас хъиз жедай. Я чІехи стхани вах, я дидени буба адан гъавурда акъадачир. Садни. Анжах чІехи буба акъадай. Аслан буба. Гъелбетда, бадени гъамиша адан патал жедай. Афисат баде савадсуз дишегъли тиртІани, адаз гъикъван къисаяр, махар чидай! Эвел заманрикай, Шарвилийрикайни Къванцигадайрикай, балкІандаллаз синел къугъвай рушакайни Чулавкъил пагъливандикай... Аждагъанрикайни пилийрикай, нехирбанрикайни квасайрикай... Эгер Урдидиз къе вичин лезги халкъдин културадай са живзи чизватІа, им Афисат бадедин гъунар я. Эгер Урдидик къе халис лезгивал, рикІин ахъавал, ругъдин кІевивал куматІа, эгер адан ивидик са зерре къванни милли цІелхемар куматІа, имани Аслан бубадин гъунар я. ГъвечІизмаз ивидик кутур затІ са чІавузни квахъдач. Амма бадедин ва Аслан буба. дин тавазри Урди тухарзавачир. Ам са квехъ ятІани муьгътеж яз амукъзавай. Гъа икІ къевез-къевез ам чІехини хъана... Дидедин ва бубадин тавазрихъ вил галамаз... Гъавиляй, белки, ам къуьгъуьр хъиз агалайди, кисайди, вич вичиз усал аквадайди, гъамиша вичин са гъихътин ятІани кими-вал гъиссзавайди яз чІехи хъана. Анжах тек са касдихъ галайла ам авагъдай. Адан рикІиз аялдиз хъиз хурай эвичІна цІингавар ягъиз кІан жедай. Гъамни Аслан буба тир. «Гъа къуьзекъа чІурзава вун», – нарази яз рахадай бах, Урди Аслан-бубадихъ галаз санал акурвалди.

Дахдиз я Урдидикай, я муькуь аялрикай са къайгъуни хъайиди тушир. Гуя ам маса хзандай тир. Гуя ам дах ваъ, чара кас тир. Адаз хзандикай чараз вичин къайгъуяр, вичин месэляяр, вичин къилдин уьмуьр авай. Паб, аялар, хзан авачир уьмуьр. Гъамиша чин атІугъай, гъамиша пиян вичин буба Урдидиз чара кас хъиз, гъатта чарадалайни яргъа кас хъиз жедай. Пагъ, гъикъван пехил жедай ам вичин магъледин бязи аялрал. Халисан бубаяр авай аялрал. Абурувай чпин бубайрал дамах ийиз, абурукай тарифар ийиз жедай. Абуруз, Урдидиз хъиз, куьчеда чпин дахар акуникай регъуь жедачир. Хъвайила къал квай, тахъвайла тІал квай буба авай, зарафат, лугъун-хъуьруьн авачир кІвализ берекат къведани? Белки, гъавиляй багърийрин арада халис багъривал, халис гъуьрмет хъанач. Белки, гъавиляй датІана вилелай нагъв кими тахъай дидедин гуьгъуьл чІулав хъана, уьмуьрдикай рикІ хана, гъиссер къуьруь хъана...

Гъеле Афисат баде амайла гена кІвале къериз-цІаруз са ихтилат, са шад луйкІуьн-рахун жедай. «ВакІан руш вак, – лугъудай ада дахдиз, – гъа и кІар-цІикай ийида за вун!» Гъелбетда, икІ лугъун, са патахъай, Афисат бадедин зарафат тир, муькуь патахъайни, – хцик вичин кумайди къалурун. Гъатта вичиз «вакІан руш» лугъун, дахдизни хуш тир жеди. Вучиз лагъайтІа, ихътин берейра дах хъуьредай, бадедин къал ада зарафатриз элкъуьрдай. Эркекдаз экъуьгъун тахъуй лагъана дидеди вичиз лугъузвай «вакІан руш» къаргъишни, ада ягъай (ягъайни ваъ, гъакІ явашдиз юрфарал эцигай) кІарни дахди гуя са чпиз къведаз чизвай къугъун хъиз къабулдай. Гъавиляй ам, гъвечІи чІаваলাй вичиз вердиш тир къугъуник экечІдай: «Уф-уф-уфф... аман, чан диде...» Амма бахдиз и кардикай хуш къведачир. «Вуна ягъзавайди ятІа, ягъа! Ягъзавайди

туштга, гьаклан кьугьунар мийир! Адаз кланаз ийиз, мадни чурзава», – лугьудай бадедиз бахди. – Лугьудатга, адаз зарафатдивди ваъ, халисандиз кьве чрай гаф лагь. Тахьайтга чуькь тавуна ацукь!»

Афисат баде кьейила Урди вадлагьай классда авай. Хзан гьеле Лакац хуьре яшамиш жезмай. Цийи хуьруьз куьч хьун а члавуз гьич садан рикелни алачир. Баде кьена – квал сефил хьана. Гуя квалин шадвал, квалин берекат ада вичихь галаз хутахнай. Бадедин ажалди Аслан-бубани лап дегишарна. Адан диривал яваш хьана, рахун-луькьлуьн кьери хьана. «Дишегьли авачир квал яд атгай регьуьз ухшар я», – лугьудай Аслан бубади. – Бахтлу итимдиз вичин паб кучудун кьисмет жедачир».

Гила, атана са кьадар яшдиз акьатайла, вичихь хзан хьайила, гьавурда акьунай Урди Аслан-бубадин. Аслан-бубани Афисат баде чеб чпиз гьакьван ала яз, чеб чпел гьакьван гуьл яз яшамиш хьана. Абуру сада садан кефи хана, сада садаз ван хкажна акуначир Урдидиз. Абурун муьгьуьббат гилан аямдин хьтин паталай аквадай, винелай виле аквадай тавазвилеринди тушир. Абурун муьгьуьббат гьар йикьан зегьметда, кьайгьударвиле, рахунрани луькьлуьнра, са ишарадалди, са килигуналди чеб чпин гьавурда акьаз хьуна, кьвал-кьвалаваз тухвай яргьал йисара, а йисари чпиз гайи вири уькьлуь-цурувилера цранвай. Белки, гьавилай Аслан-бубадивай Лакац хуьр гадаризни хьаначир. Вири жемат Цийи хуьруьз, арандиз, куьч жедайла, са шумуд агьсакьалдихь галаз Аслан-буба Лакац хуьре амуькьна. Хуьруьз вафалу яз. Бубайрин сурариз вафалу яз. Афисат бадедин суруз вафалу яз...

Афисат баде амач. Амма ада Урдидиз ахья кьван махар, эвел заманрикай негьиларни кьисаяр кьени ама. Абуру Урдидихь галаз уьмуьрдин вири рекьера кьекьвена, аял члаван рикел хкунар рикел ва кьанажагда гьа накь хьайибур хьиз ялавлу ва кьизгьин яз ама. Амма тажуб кар ам я хьи, а махарал ва рикел хкунрал анжах куьгьне хуьре, Лакаца, ажайибдаказ чан ахкьалтда.

Кьве сеферда, тек кьве гилера, хьхьанай Урди мад Лакац хуьре. Садра Тазагуьл галаз катайла. Муькуь сеферда Тазагуьлакай катайла...

Цудлагьай класс акьалт хьуниз талукьарнавай нянин мярекатдилай гуьгьуьниз Тазагуьл Урдиди рекье хтунай. Гьа и йифиз абуру чпи чпиз вири гьиссер-сирерни ахьайнай. Икьван гагда, булахдин я хьиз, бейнида кват хьайи гьиссер, умудар, сирер кьведанни сад хьанай. Гьа и йифиз абуру чпи чпиз эхиримжи ва кьлеви гафни ганай.

Амма Урдидин дидедиз Тазагуьлан твар кьунни клан тушир. А гандазбегни цалцамхалум чахь галаз кьадач, я бала, – кьил галтагдай дидеди, – и чьехи хуьряй вун хьтин кьелернавай гададиз маса руш жагьаначни?»

– Ваъ, бах, масад заз жагьанач.

– Де за тухуда вун пакамаз, гьил кьуна тухуда. Клантга вини гамарин кустарнадиз фида чун. Са-са рушан вилик акьвазиз тамаш жуваз. Цуьквер хьтин гамар хразвай рушариз. Я агьа булахдал ша. Гьанални нянрихь кьацудакай хабар хьайи кьванди кват жезва. Гьанлай кьуьн кьуна хкайтгани жеда.

– Абуру заз вири акурбур я.

– Акурла хкягдай ман са вижевайди. Чахь кьадай, чун кьадай са диде-бубадинди.

– Заз хьсан акурди гьам я, бах. Мад авачир.

– Я чан бала, исятда рушарилай бул вуч ава? Ягдай вил акьазвайди руш я.

Вини Шхетланди руш тушни? Агта Бретланди руш тушни? Гьугъа зи Къиз-бесанди руш тушни? Вини магъледавай Члахъ Къарадинди руш тушни? Бес ЯрКтацан хтул вуча? Гьисабиз тупар акъакъзавач, вуна авач ялда. Бес ибур рушар тахъана вучар я? Садни а ви цалц|амхалуман рушалай усалди ят|а, вуна заз лагъ. Гьелбетда, адан хайи диде пис дишегъли тушир. Амма а цал-|ц|амхалуман гьилел, ништа, ам гьик| вердиш хъанат|а, чидач ман.

– Абур вири хъсан рушар я, чан бах. Садни усалди туш. Амма заз гъа Тазагуьл к|анда. Масад аквазни к|андач!

– Ят|а заз дак|андан т|акъни зи к|валени авач. Фена ацукъ жуваз а гъа-кимрин къула.

Урдин рик|ел лап хъсандиз алама а вахт. Сифте сеферда ахътин къайи рахунар хъайи вахт. Вичин миндадда акъадай касни авачирди адаз чизвай. Тек са Аслан буба тир авайди. Гъамни куьгъне хуьре, яргъа авай. Гзаф залан хъанай Урдидиз а дерт. Къецел юргъ къвазвай. Урдидиз са гъинихъ хъайит|ани элясна физ, вичин дерт къезилариз к|анзавай. Амма и арада варци ван авуна. Къецедай гьургьурдин ванер, к|вачер гьалчдай ванер акъатна. Бах гъасятда дегиш хъана. Къецихъай къуьл акъур рак ахъа хъана. К|вализ къарадай ктад хъайи хахулар, гъабурани галтад жезвай сад – дах аваз хтана. Адак къеркъит| тиягъай чка кумачир. Адет яз к|валинбуруз чизва: и арада адак къгъун хийир-диз туш. Гъавилай вири киснава. Амма и къац|ай к|ват| хъинди вири алайвал амаз каравутдал яргъи хъайила, бахдивай а сеферда акъвазиз хъанач. Белки, виликамаз хъел квайвилай тирни, я тахъайт|а сабурдин къапуниз эхиримжи ст|ал аватнайни...

– Я гуч хъайди, ваз хахулар хт|ундай къурни амачни? Гъикъван хъурай бес а ви к|урусар? Къала, за къванни хт|унин и ви баятар.

– Квахъ инлай, вун вуч кас я зи хахуларик къгъиз?

– Я гурбагур хъайиди, бес туьк|уьрай къаравутдал, ик| пирпил хъиз ярх жез, чи чандайни акъакъдан мегер?

– Ят|а ахлад, са акъакъдайди гъида за!

– Вуна эвел и ви хциз гъваш Гъакимбеган рушал ашукъ хъанвай.

– Ву-уч? – къудгун хъана дах, налугъуди, адакай пиянвал гъасятда хкатна, – Гъакимбеган руш? Зи душмандин руш? – гуя и къведазни акси карди абур са геренда баришугъ авунвай.

– Куьне вуч лагъайт|ани, за анжах гъам гъида, – рак агалчна, Урди къецел экъеч|на.

– Квахъ и к|валерай, гурц|ул! – гуьгъуьниз экъеч|на, адан хъвехъ ягънай дахди. Гьелбетда, икъван ч|авалди гьил галуьк тавур са «назик» туширт|ани, и лап|аш Урдин хъуькъвехъ ваь, лап рик|ихъ галуькнай. Гуя вири дуьнья вичиз акси тирди хъиз, гъакъван залан хъанай адаз. Гъа йифелай Урди мад к|вализ хтаначир.

Чехи стхадин к|валени ам акъвазнач. Хидиракай адаз даях жагъанач. Тазагуьлак лишан кутуник ч|ехи стхади гъич хевни кутунач.

– Бахдиз к|андайвал ая, – меслятнай ада. – Заз паб гъидайла, заз афланди к|анда, заз афланди гъваш, завай лугъуз хъайи кар туш. Вибур гъак|ан жегъилвилер я. Рушар вири сад я, к|анзавайди къенер чукъкъедай итим я.

– Гъавилай вуна Бани свас гатанни ийизвачни? Гъавилай куь арада к|анивални авач, – сифте яз ч|ехи стхадин чина акъвазнай Урди.

– Гила вуна чѣхи кѣлернатѣа, вазни вун вини кѣларриз акъатай хъиз жемир,– бейкеф хъанай Хидир.– Чаз къван крар чазни чѣда. Кѣанивилерикай-манивилерикай чазни хабар ава...

Са акъван вахтни фенач, Гъакимбеган гъенел Шихан илчийр атана.

Урдидихъ галаз санал мектеб куътягъай Ших кѣлунрин рекъяй са тѣмил бати кас тиртѣани, лугъудай хъи, Шихаз мез ава. Гъуълягъ тѣквендай акъуддай мез.

Шихан буба, совхоздин гаражрин чѣехиди – «зеведиш», эвелдай тракторист Рзакъ, ахпани гуъгъуънай Рза-хан, Рзахан-стха, Рзахан-даш, гъатта са бязи вичин таяризни Рзахан-дах, вич авам итим тиртѣани, адаз лап уьмуърдин ва яшайишдин институт куътягъайдаз къван амалар чѣдай: нихъ галаз ва гъикѣ рахада, низ чан лугъуда, низ квахъ лугъуда, гъи вакѣаз буба лугъуда, гъи бубадиз вак лугъуда, гъи стха-арха кицѣяйни къадач, гъи яргъа кицѣикайни вичиз арха къада, нихъ галаз ацукъда, нихъ галаз къекъведа – вири. «Къекъведайла жувалай артухдахъ хъухъ, ацукъдайла жувалай акъуллудахъ галаз ацукъ,– тагъкимар гудай ада вичин хъиз. Шихани гъич са гафни патаз тавуна пекини къеж хъиз кужумдай бубадин гафар. Хва, дугъриданни, бубадиз лайихлуди хъана. Ам бубадилай къве кѣвачин анихъни фена.

Лагъай къадар гана, хва хуъруън майишатдин институтдик кутуна (гъелбетда, заочнидаказ. Йикъандаз хчин келледивай дурум гуз тежерди Рзакъаз вичизни чизвай). Ших хуъре эвел бригадирвиле хъана, ахпа, компартиядин жергейриз гъахъайдалай гуъгъуъниз ам хуъре къилин агрономвилени эцигна.

Мад вуч кѣанда къван. Совхоздиз атай саки вири гъакимар Рза-хандин кѣвалелай алахъзавай. Чир-хчирар кѣамай къван хъанвай. Гила Рзаханан хзанни агъайна хзанрикай я лугъуз, тѣвар акъатнавай. Вичиз, хъиз къеж квай къуллугъар. Гъаятда машинар. Хъиз къилдин кѣвалер-дарвазар... Мад вуч кѣанда? Гила Гъакимбегакай къавумни къазва. Къе-пака хъив институтни куътягъиз тада. Пул кѣамай къван ава къван! Хва институтдик кутур, гъар сеферда хва имтигъанрай регъятдаказ акъудзавай хванахва профессорди ам гъеле аспирантурадикни кутада лагъана хиве къунва. Вири кѣвалерни гуда, амма Рзахана а кар къилиз акъудда хъи акъудда. Хъикай «тембекрин» тухумда сифтегъан алим хкатдайвал. Шихаз «Шихали Рзаханович» лугъудайвал...

Урдидиз чпин рушахъди авай темягърикай хабар авай Гъакимбегазни адан папаз Шихан илчийр атуникди шад хъана. Бикехалума вичини, чинеба Рзаханан папахъ галаз рахана, тади кутунай и кардик. «Са беябурчивал гъидалди тадиз гана алудна кѣанда. Къил секин, яб архайин,– меслятнай итимдиз Бикехалума,– ништа ада пака чи къилел вуч писликвал гъидатѣа. Вини пияниска Балидин гададихъ галалда...» Амма Тазагуъла илчийрин гаф атѣана. Къве кѣвач са чапатѣа туна, вичин гафунал кѣвиз акъвазна.

«А душмандин веледдиз за вун гуда лугъузватѣа, ягъалмиш я вун,– гъелягъ къуна Гъакимбега.– Туътуънлай зун тукѣуртѣани, адаз за вун гудач!». «Чна вун нехирдик ягъзава, вун элкъвез-хквез данайрик катзава,– вичин итимдин пад къуна Бикехалумани.– Вирида чпиз шиверикай юлдашар къаз алахъдайла, чна гила ламарин патав чка къадани? Ламранди къалтахар я, шивцинди – пурар. А ламраз вун хътин пурар къадач. Гъа пияниска буба вуж ятѣа, пака веледни гъам я, нерин хилай ишна аватнавай. Ви фуан къафун ам туш. Шихалидилай гъейри вун садазни фѣдач, я гунни ийидач. А виле – къал! Ваз ви бахт чи-

звач гъеле. АцІай туп хътин кьилдин кІвалер-къар. КІвач куда, кьулухъ, – ваз лугъудай кас ана авач. Куьн кьвед кьилди куь ихтиярда... Килиг гъа! За адан илчийриз кьведай жуьмядиз хъша лагъанвайди я. Мад ви кІурусар ийиз кІан жемир. Гъич вал алуькни тавуна гудайди я хьи, гудайди».

Амма и гафарин ван Тазагуьлаз кьезвачир. Адан фикирар яргъа авай. Адан къаст кІеви тир. Адаз чизвай. Вилик анжах кьве рехъ ква. Сад – Урдидихъ галаз бахтлу рехъ. Муькуьди... Муькуь рехъ – анжах суруз... Дуьньядин тІалар-квалар гъисс тийидай чкадиз...

Урдидиз вичин патахъай Гъакимбеган руш це лугъуз, са лишан кутаз фидай кас жагъанач. Вуч ийида, вуч ийидач... Гададин чара атІанвай. Белки, Аслан-буба. патав гвайтІа, ада са чара акъудай! Амма... Вахт амач. Тади гъалда са вуч ятІани фагъумна кІанда. Аслан-буба. ... Эхъ, эхъ! Аслан-бубадин патав катда! Тазагуьлни галаз. Я бубадикай, я дидедикай, я чІехи стхадикай адаз куьмек хкатдач. Я сагъ диде-буба аваз кьуни-кьуншийри, миресрини а кардик чпин кьил кутадач. Чиликай-цавукай пай атІанва. Гъар вуч – жува гъялна кІанзава. Я инихъ, я анихъ. Урдиди Тазагуьлал вичин фикир агакъарна: «Катна кІанда».

Ингъе, са мичІи йифен кьуларилай алатайла ЦІийи хуьруьн уьлчуьдал кьве жегъил акъвазнава. Абурун рикІерик къалабулук ква. Абурун бахтунай хъиз винелди пар гваз хъфизвай са машинди абур къачуна. Улакь физмай къван рекъиз рехъди, рекъе гъалтай улакьра аваз, ахпани яхдиз Урдини Тазагуьл дустагъдай катайбур хъиз Лакациз акъатна.

Эвел Аслан бубадиз, гъелбетда, хъел атанай: «Им гьикІ жедай кар я? Диде-бубадин разивал галачиз? Гила совет гьукумда рушар гваз катунар амайди яни?» Амма ахпа, гъакъикъат чир хъайила, жегъилрин гъиссер акурла, адан рикІ рза хъана, михъиз дегиш хъана.

– Эгъ!– лагъана Аслан-бубади кьилелай бармак хутІунна капашдал гъалчна,– кума-е, кума чи тухумдикни итимар! Бес! Зи бубадини зи диде гваз катай тир лугъуда. Пагъ, итимни тир гъа, лап яцарихъ галаз барабар цан цадай ада. Килиг, стхаяр, ингъе им зи рикІ алай хтул яни? Я. ГъакІ хъайила куь вилик, Лакац хуьруьн жемятдин вилик, адан жаваб за гуда. ГъакІ ЦІийи хуьруьн жемятдин виликни. Асланал чан аламай къван, зи хтулдин кефина эцягъдай кас жеч гъа и кар паталди. Къуй вичиз кІаниди, вич кІаниди хъурай. Вичи хкъягъайди. ИкІ, Магъсумни Ифриз хъиз, чеб чпел ашукъ хъанвай жегъилриз санал жез куьмек гун – им, заз чиз, суваб авай кар я. Тушни Абдулгъалим-эфенди? ГъикІда, гъилер-кІвачер кутІунна хутахдани ибур гъа атайвал, я тахъайтІа кьурмишдани, жемятар, жегъилриз са мехъер?

– Мехъер! Мехъер!– хуьрена кІватІ хъанвайбур. Вирида чпин разивал къалурна.

– Бес чи хуьр баятардайни чна ихътин жегъилар аваз?– рахана Нисред буба. – Къуй фадлай шадвилихъ тамарзлу и чилелни, чи бубайри кьуьлер авур ва зегъмет чІугур, веледар хайи, душмандиз рум гайи чилелни, са вижевай шадвал хъурай. Ша, жемятар, чна и жегъилриз гурлу са мехъер ийин. Лазим ксар вири чак ква. Векиларни ава кьве патанни. Рушан патай Смяли. Ам Гъакимбеган чІехи мирес я. Гадад патай – Аслан. Некагъ Абдулгъалим-эфендиди атІуда.

Тпапахъан, ашбаз мад чахъ вири Лезгистанда машгъурди ава, ингъе, Шалбуз. Вун, Камал, адан куьмекчи жеда. Куьне, Мирзевала, Алавудин, вирнеяр гъазура. Далдам са жуьре за ягда, – виридаз везифаяр пайна Нисред бубади.

Пакад экуьнахъ Лакац хуьр вирнейрин сегъерри ахварикай хкудна. Вири жемят – ирид агъсакъал – гъазурвилерив эгечІна. Урдидин теклиф, вичини Тазагуьла абуруз куьмек гун, куьзуьбуру, агъсакъалри, эсиллагъ къабулнач. «Акурбуру чаз вуч лугъуда? Чамравни свасав мехъерин къуз кІвалахиз туна лугъуз, чун беябурдачни? Алад, атІа рагаризни тамариз килиг. Гъвечи чІавуз куьн къугъвай чкаяр я. Абур квехъ дарих хъанва жеди».

Фадлай инсанри чпин шадвилакай магърум авур, са мус ятІани Лезги-стандин чІехи, машгъур хуьрерикай сад хъайи, амма гила кІватзавай Лакац хуьрел агъадай виниз, лекъре хъиз элкъез-элкъез чарх ягъиз, лап чархаринни курарин кукІушра акъадалди вирнейрин хци ван хкаж хъана. Ахпа ам дагълар, рагара акъаз, севт хъиз, элкъез-хквез, мадни гужлу хъижез, агъадихъди дагъларин-курарин ценериз, дуьзен тІуларизни дугунриз – яргъал дегълериз чкІана. Къуй Лакац хуьруьн и шадвал (анжах им адан эхиримжи шадвал тахъурай, я гъуцар!) хайи дагъларин ракъин нурар хъиз, гатфарин живед ятар хъиз геждади, мукъуфдивди лезги чили кужумрай. Белки, са юкъуз, алукъзамай вахтара, ихътин са макъам хквен хъийин. Гъа чІавуз, гъа макъамда, чили вичи кужумай и шадвални, и чимни инсанрив вахкуда. Мадни артух яз. Мадни алаз хъиз. Мадни шади-хуррам яз. Чили вичин умуд, инанмишвал квадарзавач. Белки, адан веледар вири вафасузар тежен. Белки, бязибур чпин рикІин цІай къена, чпин хумай къушрахъ галтугна, куьлягъ хъана, чпин дегедихъ – диде чилихъди элкъвен. Садрани чеб маса тагай, садрани чеб рикІелай ракъур хайи макандихъди. Къуьзуь дидеди хъиз гъамиша чеб хкведай рехъ уьлхуьз, рекъел вил хъайи чилихъди. Эхъ. Хкведа инсанар чеб акъадарай, чпи гадарай мукариз...

Амма чкІизва... чкІизва... Хуьр. КІвал. Хзан... Къвердавай чкІизва... Амма квахъзава... Гъурмет. Ирс. Берекат... Къвердавай квахъзава...

Белки, и цІийиз тесниф жезвай жегъил хзандин рехъ берекат квайди, яргъалди гъурмет хуьдайди, вичикай миллетдиз, гъавилай (эхъ, анжах гъавилай!) инсаниятдизни хийир гудайди жен? Белки, и ирид къуьзек амай, къадим ирс авай, тарихдин деринра дувулар акІанвай и Лакац хуьр къуьзекар къейила чкІин тийин? Белки и къуьзуьбурун ериндал жегъилар хквен? Бес гъутІа дегъ девиррани анжах къве касди, эркекдани дишекда, цІйи уьмуьрдик къил куктуначирни? ЧІехи хзандин. ЧІехи тайифадин. ЧІехи миллетдин...

Жегъилриз къарувилелди килигзавай Лакац хуьруьн гъар са агъсакъалдин рикІин мурад сад тир: иншааллагъ! И къве жегъилди къе атана хуьрел чан гъикІ ахкъалдарнатІа, белки, пака мад ва мад иниз цІйи-цІйи хзанар хквен. Белки, дагъдин чинал шумудни са асирра вири татугайвилериз таб гайи и къадим лезги хуьрелни, виликрай хъиз, чан хквен.

Амма, бесрай перишан хиялар! Къе Лакац хуьре халисаи лезги мехъер я. Шад ва хуррам мехъер. Буюр, ша, мугъманар! Неъ, хъухъ. Шадвал ая. Къе Аслан буба. дин виридалайни бахтлу югъ я. Къе адакай лап кІубан жегъил хъхъанва. Тек са Асланбуба ваъ, Лакац хуьруьн вири агъсакъалар къе жегъил хъхъанва...

* * *

*Эй, инсанар, жемир аси,
Чун и чилел муьманар я.
Михьи ксар, тазвай веси,
Къейилани лукьманар я.*

Бахтлу пуд югъни пуд йиф пуд сят хьиз, куькIвей пуд легъзе хьиз акъатна...

Аял вахтара кIвачикай авур къван рекьер-жигъарар, рагар-чархар, та-мар-тIулар жегъилри мад сеферда шадар хьувуна. Чебни, гъабурни.

«Булахд къая» лугъудай чархал Урдиди вичинни Тазагуьлан тIварар авай «Тахагуьл + Урди = кIанивал» гафар атIана. Инаг чпин муьгуьббатдин лишан теснифна.

Адет тирвал, хуьруьн жегъилри и чархал рикIе гъатай рушарин ва чпин тIварар кхьидай. Гъавилай аниз «муьгуьббатдин пен» лугъудай. И адет лап дегъзаманрилай атай адет тир. КIел-кхьин течирбуруни инал анжах чпиз чидай нехишар, лишанар атIудай – ракъарин, гъетерин, варцарин, цуькверин, нуькIверин... А лишанрани кIанибурун тIварар, ва анжах чпиз малум тир сирлу лакIабар жедай... Бязибуру гъатта чпин кIанибурун шикиларни атIудай. Адалай гъейрини, гъар тухумдиз вичин къетIен лишан, махсус лакIаб ава эхир. А лакIабра тежедай жуьредин тIварар авач: жанавуруар, лелевар, чакъалар, сикIер, север, муьнуьгъар, кацер, типIер, пехъер, керекулар, арасар, кстаяр, хъипер, члахъар, кумбатIар, къамбарар, барбияр... Бязи кхьинар, лишанар вахтуни чIурнаватIани, пехир-хьирхъамри кIевнаватIани, гзафбур сагъ яз амай. Гъатта лап хуьр тесниф хъайи сифте йисарилай эгечIна и сирлу кхьинри, лишанри чал эсилрин гъиссерин чим агакъарзавай. И «Къванцин ктабдай» аквазвайвал, ла-кацвиар муьгуьббатдикай пай гайибур, муьгуьббатдиз вафалубур хъанай. Куьз лагъайтIа и нал чIурнавай лишанар лап тIимил алай. Гъабурни – анжах алай аямдинбур. ЦIийибур...

Лишан я тIвар инал хтана итимди я папа чIурун – им кIанивал мад амач, ам бахтсуз хъана, ам вафасуз хъана лагъай чIал тир. Эхъ, вафалувилиз чи эсилар несилрилай мердбур хъана. Анжах гъа мердбуру, вафалубуру (гъам инсандиз, гъам хайи чилиз) чпин кIанивални, кIвал-хзанни хвена, халкъ-миллетни. Вафасузвал пайда хъана – хзанни, кIвални, хуьрни кIватиз гатIунна...

Ингъе, вини чапла пипIе и рагаз «Муьгуьббатдин пен» тIвар гъайи лишан. Виридалайни эвелан лишан. Ам цапуруар алай чархуниз ухшар я. Адаз ракъинин лишан, яни ракъал лугъуда. Риваятди лугъудайвал, сифтени-сифте и раган чархунихъ галаз вичин сир паяйди Алван тIвар алай руш хъана. Рагъ тIвар алай гададал ашукъ хъайи рушавай вичин сир садазни ачухиз жезвачир. Я гададиз. Я вичин сирдашриз. Диде-бубадиз – генани. Амма рикIе ргазвай гъиссер чиликай хкатдай булах хътин затI я. Абур рикIе хуьз хъун регъят кар туш. Эхирни жагъанай рушаз кIани гададал вичин сирер агакъардай къайда. Адаз чизвай, гъар экуьнахъ Рагъди и чархун кIане гуьтIуь жигъирдай агъадиз, вацIуз яд хъваз физвай суван къунар уьлхуьзва. Гададиз аквадай чкадал – раган тик пелел Алвана ракъининни алван цуькведедин лишанар чIугуна. Гъа икI гададиз рушан гъиссерикай хабар хъанай. И раг абурун гуьруьшдин пендиз, абурун муьгуьббатдин шагъиддиз элкъвенанай. Амма яргъал феначир а бахтлу йикъар. Рушанни гададин арада хътин чинебан алакъаяр хъун тухум паталди

зурба беабурчивал яз гьисабзавай. Гъавилай рушан стхайри Рагъни Алван и къаядилай агъуз дагъардиз гадарнай. Амма гъуцариз жегъилар тлува атана. Гъуцари гада ракъин нулариз, руш алван цуьквериз элкьуьрна. Гъа вахтарилай ракъин нулари алван цуьквериз туьмерзава ва чпин муьгъуьббатдалди гатфарар мадни безет ийизва. Гъа вахтарилай и чка ашукъ хъанвайбурун пендиз элкъвена. Рагъни Алван фадлай амач, амма абурун лишанар шумуд девиррай акъатна сагъ-саламатдиз инсанрал агакънава. И пендиз килигай гадайрин рикле муьгъуьббатдин нулар мадни къизгъин жезва, рушарин риклера алван-алван цуьквери цуьк акъудзава...

Ингъе бахтлу пуд югъни црана акъатна...

Итимар акъатна катайбурун суракъдиз. Сифте Гъакимбег акъатна са десте итимар – вичин хва Мерван, амлед хва Жалал, цийиз къавум жез ниятар авай Рзакъ галаз. Абурун гуьгъуьналлаз Хидирни Бали атана.

– За куьн вири суддиз гуда,– гъамиша вердиш саягъда тлуб юзурна Гъакимбега.– Куьне инай куьч жемир лугъуз жемятдин сиве чуру мез турди, партидиз акси агитаци тухузвайди чи рикелелай алатай хъиз яни? Гъа делони гуда за суддиз, гилан делони. Ингъе парторгни захъ гала. Кхъихъ, Жалал.

– Я товаришар,– уьгъуь ягъна туьтер ачухна Жалала,– къенин югъ, аям аку – куьн аку. Къе рушар гваз катунар амайди яни? И кардай, чидани квез, куьн вири чавай суддиз гуз жезвайди?

– Я хва, вун лакацви тир эхир,– вилик экъечина Шалбуз,– чи хуьре и адет ама. Чна и кар, чи мехъер, куь хуьре авур кваллах авач эхир. Суддизни чун инавайбуру, Лакац хуьруьн жемятди гурай. Амма вун, ви клурусар, чавай суддиз гъа аламай негъеналди гайитани жеда. Клантла жемятдин суддиз, клантла гъа вуна лугъузвай совети суддиз. Жедани, Гъакимбег?

– Квез куьн гъик аквазватла яраб!– жавабна Гъакимбега.– Куьне вуч авунватла, квез гъеле хабар авай хъинди туш. За чирда квез куь чка! Угъ! Ибур аку гъа! И куьне квелди гуда зун суддиз?

– Гъик квелди? Дакланз-дакланз руш масадаз гузвайни вуна? Им сад! Ша чна инал амай делилар гъеле лугъун тийин.

– Ам куь дело туш! Лагъ кван а къведлагъай делил вуч тиртла?

– Къведлагъайдини ава, пудлагъайдини ава, цудлагъайдини.

– Ша чна ацукъна са ихтилат, меслятин,– теклифна Аслан бубади,– кваллиз ша, ацукъ. Мад чун садаз сад тийижирбур туш хъи. Куьнни яргъай атанвай мугъманар я. Са хуш-беш лугъун, жузунар-качужунар ийин. Чун чаз такунани бегъем йисар я.

– Де куьтягъа, фад,– яру хъанвай чинлай яйлух алтадиз, хъилелди рахана Гъакимбег.– Заз квехъ галаз ацукъна лахъут гагадай мажал авач. Зун меслятдивди жуван кач вахчуна хъфида.

– Чагънакъа вуна ви веледдиз ахътин тегънеяр ягъзава,– лагъана Камала,– ви руша вичин намусдик хладай са карни авунвач. Аксина яз, руш ахътин эдебсез кардикай – таклан-такланз чарадаз гуникай, катна. Кланиди паталди вич михъиз хвена. Гила ам эл-адетдивди некаягъна гъанвай чи свас я.

– Зав гужуналди хата ийиз тамир, лугъузва за квез!– тлуб юзурна Гъакимбега. Инихъ акъуд руш! Тахъайтла чун суддал рахада!

– Килиг, за ваз садра лагъанай,– туьнт хъана Шалбуз,– эгер вун чаз суд-дуванралди кичлерар гуз атанвайди ятла, вавай гъа атайвал хъфизни жеда. Чун

кичЕбурукай туш. А гъелягъар гена ваз пис я. Сирке туьнт жеда, къапуниз зарар жеда. Садлагъайди, руш чна гахкайтIа вахчуда вуна. Къведлагъайди, суддиз къведайла а вуна хуърерай кIватIай къван хъсан еридин сар кIанин еридай къа- булна жуваз къазанмишай пулни гваз ша. Хуър арандиз куьчарун паталди чIуру таблугъат тухунай, абкумрай ваз гайи кIус-мусни гваз хъуй. Виликан парторг, рагъметлу Эспена вич рекъидалди Абдулгъалим-эфендидив вугай саки са папка ацIай чарарни чав гума. Вун паталди, вахъ галаз къачур пулуни а факъир кана. Иливариз хъанач. Амма ви рад яцIуди хъана. Валай иливариз алакъна. Анжах рикIел хуьх: вилерайни хтун мумкин я са юкъуз. Ви муькуь гъилибанризни лагъ, гъабуруни чпи къачур вири ришветар суддал хкурай. Абурукай вири делилар чав гва.

– Гъей, гъей! Рахадайла са бубат хъайитIани кар чиз рахух,– кам виликна зирпи Жалала.

– Садан къилел цIай кузва!– хъуьрена Мирзевала.

– Крар заз, мирес, валайни хъсан чида,– лагъана Нисреда,– квез гъикI ава хъи, чун инаваз чаз савхуздикай са хабарни авачир хъиз. Чаз вири хабарар ава. Гъукуматди куьч хъайи жемьтдиз ахъагъай пулунал куьне эцигай жермеярни чаз чизва. ТахъайтIа пул тагуз инсандин чан туьтуьниз гъиз. Гъатта патанбурузни совхоздин чилер гъикI маса ганатIани чизва. Хуьруьнбур вара-зара авуна патара туна.

– Беса!– гаф атIана Гъакимбега.– Чун инал куь даллайриз яб гуз атанвайбур туш. Амай ихтилатар чна са кутугай арада, са кутугай чкада ийида. Талукъвал авай ксариз а крар гъикI хъайибур ятIа вири чида. Жавабарни, квез ваъ, за гъабуруз гуда. Мус кIандатIани. Амма акван куьне вучдатIа, килигда зун. Зун и беабурчивилик кутун квез за иливардач. ТахъайтIа зун Гъакимбег туш хъи!

– Я хуьруьнви, вуна гила чун суддиз гайитIани, тагайтIани, чи дуван авуртIани, тавуртIани, абур гила жемьтдин ва аллагъдин вилик гъуьлни паб яз им пуд югъ я. Ша вуна жуваз икъван азиат гумир. Ацукъ, ша. Гъикъван лагъайтIани мехъер я. Жуван патай жегъилриз са гъалалвал це. Абурун жегъилвилелай гъил къачу,– лагъана Смялиди.

– Ихътин эдебсуз кардиз зи патай са гъалалвални авач. Де вуна зун нин къвалал эцигзава? И пиянискадихъ галаз за къавумвални авуна кIанзавани?– Гъакимбег нифретдивди Балидиз килигна.

– Килиг гъа, вал «Гъакимбег» тIвар алатIа, ваз вун гъакъикъатдани гъаким, бег хъиз жемир. Зунни Балихан я! Балидиз вахъ галаз санал фуь тIуьн хуш авай хъиз ятIа ваз? Чи бубайрилай амай ивидин къан зи рикIелай алатнавай хъиз ятIа ваз? Ваъ! Са чIавузни алатнавач! Им ваз за – Балиди лугъузва!

– Гила къена вакай кичIела,– галачир хъверна Гъакимбега.– Вуна ви птулкайрихъ галаз женг чIугу. А ви курцIулдиз гудалди за зи руш атIа чархалай гадарда.

– КурцIул вунни я, вири тухумни,– Гъакимбегал тепилан хъана Бали. Жалалани Мервана ам къуна акъвазарна.

– Эгъей! Акъваза-тIун куьн!– гъарайна Аслан бубади. Ина чIехи-гъвечи амачни гила? Хуьр чкIана лугъуз, квез чунни михъиз къейиди хъиз аватIа? Чун рекъидалди квев кIани къван кIурусар ийиз тадач чна. Вични и Лакацрин майдандал. И берекатлу кимел. Я рушак, я гададик тIубни куьне къагъдач. Жебир авур, гуж гъалибай кар авач хъи. Къве рикIинни хушунин крар я. Квез мад

алатай вахтарин ивидин къанар къахрагъариз кІанзавани? А кар дин жавадар гьелелиг тек са зун, Аслан я. Залай кам ягна зи хивевай кардин жавабдарвал ийидай ихтияр гьелелиг за ганвач. А къанарин ивиар къве жегьилди чпин хушуналди сад авунва. Гила са патакни а ивийрин къисасар кумач! А гафар мад зи япуз ван тахъуй. Къейи къван, пуч хъайи къван жегьил чанар бесрай. Къве патайни. Гъавилай зани Гъакимбеган рагъметлу буба Вилибега гъилер ягна и месэла гъялнай. Баришугъ хъхъанай. Абдулгъалим-эфенди, Нисред, Смяли и меслятдин шагьидар я. И кардал, чи гафунал леке вегьедай итимар гьелелиг квекай хъанвач. АватІа, экъечІ майдандиз. Квез жаваб гудай такъат гьелелиг Аслана кума. Аллагъдиз шуькуър.

Нисреда Аслан бубадин далудихъ гъил агалдна. Аслан-буба. кисна. Гъа-миша сабурлу тир вичивай инал сабур хуъз тахъунал ам вичелай са тІимил нарази хъиз тир.

– Илифдайбур илифа, къулухъ хъфидайбуруз вахт я,– лагъана Смялиди.

– Вуна, жуван мирес яз, заз ихътин кар къадайди чидачир, Смяли ими, аферин ваз!– лагъана Рзакъа.

– Я хва, мад такІанз-такІанз гъайи свасакай вучдай вуна? Чан сагърай ви хва Шихалидин, амни свас тагъана амукъич!

– Зи бубадин сурал къин хъуй, эгена, а руш мад заз велевиле амач. Аллагъди яргъазрай абур зи рекъел дуьшуьш хъуникай. Зи банияр са акъван мягъкембур туш!– Гъакимбег вичин хчин куьмекдалди пурариз хкаж хъана, балкІандиз чкадилай плупІ гана. Эвер тавуна атай вири мугъманарни адан гуьгъуьнаваз хъфена.

Йифен геждалди гададин мехъерин патахъай Бали алакъариз вахт акъатна. Экуьнахъ гагъ кумаз Балини Хидирни хъфена.

ХъуьтІел къван Урдини Тазагуьл Аслан бубадин патав яшамиш хъана. Амма кІвачел залан Тазагуьлаз ина къулайвилер авачир. Свас кефсуз яз акуна Аслан-бубади жегьилар ЦИийи хуьруьз хутахна. Инсанри гадарнавай, рехъ-хвал бегъем авачир, дуьньядихъай гуя атІанвай и дагълух хуьре неинки кІвачел залан дишегълидиз, гъакІ кефсуз хъайи касдизни куьмек ийидай я духтур, я маса мумкинвилер авачир.

Гьелбетда, къулайвилер ЦИийи хуьрени авачир. Гегъвера я вичин гададиз, я сусаз чин ачухнач. Хцизни такІан сусаз ада кІаник квай къайи кІвал чара авуна. Дидеди ихтияр гузвачиртІани, Урдиди устІардив цлан пич эцигиз туна. «Гила цлар чІуриз хтанва! УьцІедайди я харапІаяр!» – лугъуз рахазвай диде ЦІлай гурмагъдиз тІекв акъуддайла. Амма Тазагуьл паталди виридалайни еке къулайсузвал жемьтдин арада яшамиш хъунухъ тир. Вичин диде-бубадин кІваликай адан кІвач гъашишалугъ яз атІанвай. Вичин къилел гила амай вири уьмуьрда вуч четинвал атайтІани, адавай диде-бубадин куьмекдик умуд кутаз жедачир. Хуьруьнбуруз адакай акъалтІ тийиз жакъвадай кІашкІум хъанвай. Амма виридалайни Тазагуьлаз залан кар ам тир хъи, гъикъван ам Урдин дидедив милаимдаказ эгечІзавайтІани, адан алахъунар нагъакъанбур жезвай. Гъатта а алахъунри Гегъверан сая гена чІурзавай. Чиликай-цавукай пай атІанвай, вирибуруз кам хъанвай, югъ-йифди залан дердияр чкІуриз кІватІзавай жегьил дишегъли югъ-къандивай шем хъиз цІразвай. И куьруь, амма сагъ са уьмуьрдиз барабар вахтунни, и къадарда серфе ажур авур вахтунни, жегьил дишегъли чир тежер саягъда дегишна. КІвачел залан ятІани ам экуьнлай

эгечІна кардик жедай. КІвалахдайла дердерни кьезил жедай. Амма бязи араяр жедай хьи, налугьуди, рикІ са зурба селдив ацІанва. А сел вичиз экъечІдай, азадказ авахьдай са ахъа береди хъ кьекъезва.

Ялгъуз кІвале ишехьдай Тазагуьл. Шехъунивай, рикІяй, ацІанвай сел авахъунивай, гуя дердер кьезил жезвай, рикІиз са живи регъят жезвай. Ихътин берейра Тазагуьлаз вичин беден цакунилайни кьезил гьиссдай. Ингъе ам ацукънавай чкадила явашказ винелди, цавуз хкаж жезва... Ада вегъена столдин кек къазва. Амма адан гъиле столдин кек гъатзавач. Гъатта ада вичин гъилни гьиссзавач... Ахпа адан руфун чІехи жезва. Налугъуди, ам ял тунвай са зурба шар я. Руфун еке, беден гъвечІи ада стІуни вичин агъурвал гьиссзавач. Шарди ам цавуз хкажзава, амма рикІ чилел аламукъзава. РикІ анжах са шумуд шуькІуь мирги гьерералди шардик ккІанма. Лап са гьиргьирдалди...

Са шумудра Урдиди чилел ахвариз фенвай Тазагуьл ахварай авуднай. Са шумудра адаз Тазагуьл кІвале ацукъна ишез ақунай. Адаз югъ-къандивай Тазагуьл цІразвайдини аквазвай. Амма, Тазагуьлан рикІивай, адан сирлу гьиссерикай хабар авачир Урдидиз. Я Тазагуьла лугъунни ийизвачир. ЛагъайтІани вуч лугъурай ада?.. Вири жемьтдин вилерай, вичи вичин тІварни, диде-бубадин гафни анжах са касдин рекъе, кІанидан рекъе къурбанд авур? Гила серфе ажуз хъанвай дишегълидин умуд чиликайни цавукай атІанвай. Диде-бубадин патав хъфидай чин адаз амач. КІани инсанни адан миндадда аквазвач...

Вич сагъсуз тиртІани, Тазагуьла вичин рикІин дердер винел акъудзавачир, къене чукъез алахъзавай. Тежез-тежезни рикІ алахъун паталди ада кІвалин вири кІвалахар киле тухузвай. Амма Гегъвера адан са куьмекни кьабулзавачир. Бязи вахтара гъатта гъилевай кулни кваз вахчудай. «Фена жуван кІвалелай ягъ! Зал гъелелиг чан алама!» И кар Тазагуьлаз гена туькьуьл тир. Ам, вичин дуьлдихъай галудна истикІанда йице тунвай, цуьк хъиз кьуразвай.

– Эхирки зи гафунал гаф эцигна а, ченгидин руш ченги на зи кІвализ гъана хьи!– лугъузвай Гегъвера вичин хциз.

– Ам ченги туш, бах,– Урдидиз дидедихъ галаз гъуьжетар авун хуш тушир. Адаз дидедин хесет чизвай: садра гатІунун бес я, мад акваз хъийизмайди туш. Я масадал гафни агакъардач. Лагъайни-талгъайни – вири тахсирар ви хиве твада. Гъавилай кисун хъсан тир.

– Ченги тушиз хъайила, ам ваз вири хъиз эл-адетдивди татана, вахъ галаз кат куьзна? Гила, рахкурис дахъурай лагъана, са пажни хада. Види ятІани чидач...– гила Гевгъеран даллай аквазарун на мумкин тир.

– Бах!..

– Вуч бах! Гила, ам гъана зи вилин нинидал эцигна, заз амай са-вад йисни вад йикъай ракъуриз кІанзавани ваз? Гьелбетда. Тумуниз гуж тагай и дараматарни зун кьейила вичин гъиле гъатда эхир! А виле къал! Зун куь хъилайни рекъидач!

– Жуваз кьве виш йис яшамиш хъухъ, я бах!– Урди къежел экъечІна...

Вири рикІеллама Урдидин. Налугъуди, и крар вири накъ, вилик юкъуз ва я гъа и гъафтеда хъана. РикІеллама Урдидин, а вахтара тахсиркар жагъуриз пара регъят тир. Гила, са шумуд йисарлай, бязи хцивилер кьуьруь хъайила, еке затІар куьлуь хъайила, тахсир квайди жагъуриз гена четин я.

Цикъвед йис инлай вилик са гатфарин юкъуз Тазагуьла Урдидиз эркек

веледни багъишна. Ам Урдин сирлу мурад тир. Сифтегъанди эркек велед хъун. Тварни фадлай гъазурнавай – Эмин. Вичиз виридалайви крани шаир Етим Эминан сагълугъдай. Мукъвабур вири акси тир и тварциз. Куъз лагъай-та, халкъдин сиве а твар етим гафунихъ галаз алакъа авайди я лугъуз. «Ваз ви хвани етим хъана кранзавани?» Амма Урдиди кевивална, гъа вичиз хуш авай твар эцигна. «Зал чан аламаз зи хва етим жедач,– лагъанай ада.– Квез кичле жемир, зун акъван фад рекъидач». Урди лишанрихъ ягъадай кас тушир. Гила, са шумуд йисар алатайла, Урди гена ягъазвай лишанрихъ: «Инсандин къисмет са гъихътин ятлани сирлу къуватрилай аслу я. Гъатта кулъуль-шульуль-рилайни. Эгер вилик амаз чир хъанайта инсандиз, белки, ада са гзаф крар масакла ийидай. Белки, чиг аялди гайи гъа тварцини аялдин къисметдиз таъсирнатла? Тахъана жеч...»

Птулдиз тамашиз Цийи хуъруъз Аслан буба атайла, ада еке къал акъуднай.

– Куън инсанвал гвай инсанар туш!– гъарайнай ада Гевгъеразни вичин хва Балидиз.– Къуд квал винел, къуд кланик – и авадан мертебайра куън къве кас гъакъзавачни? Таза аял галай свасни велед есирар хъиз кланик квай квалевучиз ава? И квалер виридан пай кваз эцигайбур тир эхир. Квез жемятди вуч лугъуда? Квез регъуъ гъикI хъайила жедайди я?

– Зи вил квалерихъ накъни галач, къени,– лагъанай Гевгъера,– амма зи гафунал гаф эцигай чина авай вилни за акъудна гадарда. Зун къейила чпиз вуч кландатла, гъам авурай, анжах зал чан аламаз я свас свасвиле, я хва хвавиле заз жедач.

– Квез вуч клантлани ая, анжах зун квачиз,– къерях хъанай Бали.– Зун гъикайтлани мукъвара къазанмишиз Урусатдиз, кефердихъди фида.

– Кефер члугъаз вун фида жеди, амма къазанмишдай менсеб вун туш,– лагъанай адаз Аслан-бубади.– Югъ-йиф валди зегъмет члугуна, са дарвални тагана за вав клелиз туна. Амма са пешедин иесини вун хъанач. Ваз четинвал такурвилей, я диде-бубадин, я веледрин, я малдин къадирни ваз чир хъанач. Къе атана яшар яхцурни цлудалай алатзава, амма итимвилин са лишанни вак кумач. Са кардай вун устад хъана – ичкидай. Квалахни гадарна, куъчебан хъана гъатнава. Гена веледар вал татайди...– Аслан вичин хъив и жуъреда гъич са члавузни рахайди тушир. Амма и сеферда вири йисара кватI хъайи къван наразивал ва хъел винелди акъатнавай. Урдидиз вичин члехи буба я икъван гагъда, я идалай гуъгъуъниз икI хъел кваз акуначир.

Пакад экуънахъ Аслан бубади Урдидиз багъдиз эверна. «Килиг, бала, вун гила са ви ваъ, хзандин къайгъудар хъанва. Эвелни-эвел квез кланиди къилдин са кума я. Ахпа яваш-яваш вири жеда. Ина къад агъзур манат пул ава. За кватIайди, лакацвийри ви мехъерал вегъейди, вири. Къедлай эгечIна чна ваз квалер эцигда. Самун керпичар чна куъгъне квалерикай хкудайбур гъварарни галаз Лакаца гъазурнава. Гъабурни хкида, амай затI-матIни ахкуна тади гъалда чна квалер куътягъда. Са къавук ви дидедихъ галаз куън туъкIуъдач. Гъайиф я ихътин гатун йикъарни гъилей ахъайиз».

Са варзни алатначир и ихтилатдила гъуъгъуъниз, къуъзуъ бубаяр-лакацвийар, Цийи хуъруън куъмекчияр вири мелез кватI хъана, Урдидизни Тазагуълаз хунчаяр хътин цийи квалер эцигна куътягънай. Амма Гевгъер я хтул мубарак ийиз, я квалер мубарак ийиз акъатнач. Я Гъакимбегни Бикехалумни атаначир. Ацжах вири шадвилера ва дарвилера рикI-дуркIун, са теселли гуз Хидир ва адан юлдаш Бани- свас къведай.

Гегверан рикІни секин тушир. Адаз я йифен ахвар, я йикъан къарай амачир. Вичи вичиз къаргъишарзавай. Хцин дерт адан гарданда, залан пар хъана гъатнавай. Пияниска итимдилайти са ван-сес авачир. «Ништа гъина къенватІа. Ништа зун мад гъихътин беябурчивилик кутадайти ятІа...» – фикирар фидай адан рикІяй.

Гевгьер рикІ регъимлу дишегъли тиртІани, адавай хъел хъайидав сифте рахаз, багъишламишун тІалабиз жедачир. Гъавиляй генани адан рикІи-рикІ недай.

Са хъуьтІуьз Гевгьер кІевелай азарлу хъана. Тазагуьла, вичин къариди вичиз лагъай-талгъай гафаризни килиг тавуна, адаз яд гъиз, хуьрек ийиз хъана, гелкъвез хъана. Къвез-къвез Гевгьеран бейкефвал авагъна. БицІи Эмина бадедини рикІ мадни хъуьтуьларна. Югъ-къандивай вахтуни, камаллу жерягъди хъиз, инсанрин рикІера анжах мергъеметлувал, регъимлувал гужлу авуна, писвилер зайифарда.

Гъа икІ вахтар фена. Эминан йис атІузвай. Тазагуьлан рикІевай эланвилер акъатна, ва ам гатфарал акъалтай цуьк хъиз фаращ хъана.

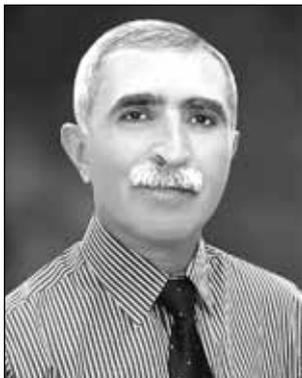
Урдидал фадлай гуьзетзавай жаваб агакъна: вичи реферат ракъурай Регъпатан чІаларин институтдай анин аспирантурадиз экзаменар вахкуз атун теклиф атанвай.

Хайибурухъ галаз къакъатдайла ни фагъумнай, къвезмай, вилик кумай вахтуни Урдидин вилик мадни четин месэляяр эцигда лагъана. Гъамиша вич вичихъ агъунвай адавай гъа месляляяр гъамиша дуьз, эдеблувилелди, адалат хвена гъялиз алакьдач лагъана... Гъахълу рехъ жагъурун паталди тек са къекъуьнрал, рекьер атІунал, жагъуриз алахъдай къастунал къал алач. Мадни инсандин къисметдиз, несибдиз таъсирзавай са гъихътин ятІани, гъелелигда малум тушир, къуват ава. Эхиримжи йисарин агъвалатар гекъигайла Урди и фикирдал мадни кІеви жезвай. Эхъ, инсандихъ сад къисмет ава, садни несиб. Къисметдин гъиле уьмуьр ава, амма къисмет вич – несибдин гъиле ава. Инсан абурун гъилевай кІарас пагъливан я. КІантІа и патахъди къугъурда, кІантІа а патахъди.

(КъатІама)

Ширават

Зульфикъар КЪАФЛАНОВ

ЖАВАБ ЖАГЪАЙ СУАЛДИХЪ АМУКЪДАЧ АЗАБ

(Шири ширават)

* * *

Йифер.
Зун йифериз,
Къецел физ,
Йифехъ галаз рахазва:

Зи гъавурда
Ишигъдин Гъуц –
Югъ стлуни акъазмач...
4.07.18

* * *

Варз.
Чил.
Гваз кIанзава
Вацра гана
Чилиз чим:
Гудай ада,
Бес жезвайтIа
Вичиз чим...
3.07.18

* * *

ЧIал.
ТIал.
Гафар цIраз,

Аватай чарчел,
За кхъизва чІал:
ЦІуз элкъвенва
Зи хуравай тІал...

3.07.18

* * *

Мани.
Зи маниди,
Вичин сегъне жагъанвай,
Къуш хъана,
АтІузва цавар.
Ам акваз,
Зи уьмуьрди
Азраилдин хуралай
Тухузва камар...

12.07.18

* * *

Суалар.
Бизардай зун,
Ийидай къазун,
Жавабсуз тир суалри,
АвачиртІа
Мани захъ,
Миже хъванвай
Набататрай Камалдин...

21.07.18

* * *

Ажал.
Килигзава
Ажал заз.
Килиграй:
Яргъи уьмуьр квез я зи,
Гъанвай чилел Фелекди,
Шалбуздин – ккІал,
Самурдин стІал яз...

23.07.18

* * *

Сел.
Къвазва сел –
Юкъуз ваъ –
Йиф алукъай береда:

Адан мурад,
Къекъуьн я эл,
Руг авачир куьчеда...

23.07.18

* * *

Девир.
Инсан.
За
Начагъди инсан яз,
Дарман гузва девирдиз:
«Девирдаллай ифин йикъ!» –
Лугъузва заз уьмуьрди...

27.07.18

* * *

ВацІ.
Зи йикъан вацІ,
Чир тахъай
Вуч затІ ятІа рагъулвал,
Авахъзава чІулавдиз:

Къерелла зун –
Лал хъана –
Хкахъзавай ялав хъиз...

28.07.18

* * *

Дишегъли.
Панагъ хъайи,
Аллагъ хъайи,
Дишегъли,
ГвачтІани зи патав вун,
За мад вакай кхъизва,
Атир къачуз цуьквервай,
Суйгъуьр къачуз гъетервай.
За икІ жуван рекъизвай
Гъиссерал чан хкизва...

29.07.18

* * *

Женг.
Ажал.
Залай вилик женгиниз,
Ван авунни зенгини,

**Зи Ажал физ-хквезва:
Адаз вич –
Зун кьена –
Тек амуькьиз кичИезва...**
1.08.18

* * *

**Руьхь.
Пехил я зун руьхьведал,
Кумачир ифин:**

**Заз адай
Аквазва бахт –
Кьил виневаз
Дуьньядай хьфин...**
4.08.18

* * *

**Рагьдан.
Заз,
КичИезвай
Алукьиз йиф,
Садазни жув такуна,
Хьуьрена рагь –
Ивидин вир,
Амай йикьан дамуна...**
4.08.18

* * *

**Угьри.
Ислягьвал.
Ислягьвал кІанз дуьнедин,
Угьри жезва закайни:**

**За йифериз –
Ахвар тийиз –
Лишанар
Чуьнуьхзава гуьлледин...**
5.08.18

* * *

**Рахазмач зун,
Киснава,
Виляятда хиялрин:
Захь жавабар амач мад
Гудай кими суалриз...**
4.08.18

* * *

Гуран.
Экв.
Вири кІанда,
Са экв кІандач гурандиз:

КІан жедай,
Бес жезвайтІа нагагъ ам
Чилелламай инсандиз...

7.08.18

* * *

Хъен
Гъен.
Жув кърехиз,
За хуъзва зи хъен:
Заз кІанзавач
Заланвили,
Ясда авай инсанрин,
Какурна зи гъен...

7.08.18

* * *

Гъурбат.
Вафат.
Эверайла вафатди,
Накъвадин твар гъиле къаз,
На эгъуьнна,
Эгъуьнна чил гъурбатдин.
ГъакІ ятІани адакай
Ваз сур хъанач,
Фур хъана...

8.08.18

* * *

КІам,
Сел агайла,
ВацІ жедай,
КІам,
Перт жемир:
Дириз хуъзва на
Уьмуьрдин дам...

7.08.18

* * *

**Инсан.
Инсанриз,
Къисметди
Руквадин
Алқурнавай тахтунал,
Бахт жагъуриз кІанзава,
Руьгъ квахънавай,
Нуьгъ квахънавай
Вахтунай...**

29.07.18

* * *

**Теквал.
И сеферда вуна зун
Магълубарна,
Зи теквал:
За сифте яз гъиссзава къе
Зи паюнин
Чарасузвал,
Гереквал...**

29.07.18

* * *

**Гъетер.
Гъетери,
Хъатиз кІвенкІвер метІерин –
«Са гъапавай уьмуьр це», –
Дадзава чилиз.
Хевзавач чили:**

**Заз чиз, кичІезва
Тамукъиз вичиз...**

4.08.18

* * *

**Рагъ.
Чил.
Ракъиниз кІанда чил,
Масанда:
Адаз марф
Атунни герек,
Ракъини тІурфандай
Чуьхуьзва жендек...**

10.08.18

* * *

Дерт.
ХанватІани санал чун,
Зунни зи дерт,
Зун лап фадлай агьил я.
Амма, амма
Зи дерт ама жегьил яз:

Чидай затІ туш дердиниз,
Уьмуьрдин рагь сурал гьун...

15.08.18

* * *

Девир.
Уьмуьр.
КузватІани зи рикІ-жигер –
Хьел кьведай –
Вакъиайри девирдин,
Эхзава за:
КІама ава уьмуьр зи,
Багънадилай дили жедай,
Сел кьведай...

17.08.18

* * *

Хуьр.
Мад хтана хуьрева зун,
Шикилдаваз шегьердин.
Тимил геж хьиз,
Тапан шикил квахьна зи:

Ам цІурурна ракъини
Шагьдагъларин сегьердин...

15.08.18

* * *

Уьлкве.
«Хьсан жезва –
Гьейран жезва –
Уьлкведин гьал!» –
Тестикъзава газетри.
Тапарар я:
Къецел финни,
Вегъезва зал
Къекъверагрин кІеретІри...

17.08.18

* * *

Сур.
Нур.
Хъсан касдиз
Гуранда
АтІудайла сур,
Серт накъварик –
Экв кІандай –
Чуьнуьх жеда нур...

20.08.18

* * *

Дуьа.
Дуьнья.
Файда амач,
Йикъа вадра капІ ийиз,
Чан чуьхуьнкай дуьадай:

Къвал акъвазна,
Гунагърин
Хар къвазва къе дуьньяда...

21.08.18

* * *

Бахт.
Бахт рахазва, гъамлу яз:
– Вахъ вирива –
Гъилер,
КІвачер,
Гуьзел чин.
Захъ авайди са къам я.
Гъавиляй ваз
Аквазвайди
ДатІана зи далу я...

21.08.18

* * *

Хъвер.
Шер.
Шер авайди,
Хъвер феи куьче я:

Масанай физ жедач –
Киче я...

22.08.18

* * *

Сувар.
Накъ сувар тир,
Нуьгь рикел гъиз,
Къасаб ийир гъайванар:

Къе,
Са кIусни дегиш хъана,
Аквадач ман инсанар...

22.08.18

* * *

Лекъ.
Заз гагъ-гагъ лекърекай –
Рахадач зун яргъалди –
Ухшар къведа суалдин,
Жагъанвай жаваб:
Жаваб жагъай суалдихъ
Амукъдач азаб...

25.08.19

* * *

Далу.
За са чIавуз,
Чин чуьнуьхиз,
Далу гузва жувандаз –
Душманрин цIиргъ
Чукурдайла Ватандай...

26.08.18

* * *

Рекьер.
Дуьньядаваз,
Куьруь,
Яргъи
Рекьерин,
Фидай тереф чизмач заз:
Са рекъини
Гурмагъдин гум
Хуьзмач заз...

31.08.18

* * *

**Гьерекат.
Заз кІанда гьерекат,
Зи уьмуьр,
Зи чан хьиз:**

**Адаз хуьзва
Зи Чилин берекат,
Жерягьди дарман хьиз.**

2.09.18

* * *

**Вун,
Вун хьфенай,
Хьфенай кисна.
Кисна ая хтунни:**

**Зи теквилиз,
Масанди,
Ви кисунин
Чал чир хьанва хьсандиз...**

1.09.18

* * *

**Эркинвал.
Зи къазмада,
Хьфин тийиз,
Яшам жезва эркинвал:**

**Адаз ина,
Вичихь къадай
Жагьанва дуст –
Секинвал...**

2.09.18

* * *

**Вилер.
Акваз вилер –
Чагай гьетер
Эркинвилини,
«Заз вун кІанда!» –
Хиве къазва
Секинвили.**

3.09.18

* * *

Гагъ-гагъ.
Заз гагъ-гагъ жувакай
Ухшар къведа,
Къер квахънавай лепедин:

Маса шикил
Къведач рикѠел,
Жедач мецел
Шаирдин,
Иширзавай
Хъвер квахънавай дуьнеди...
3.09.18

* * *

Уьмуьр.
Чуьнгуьр.
Чуьнгуьрдихъ хъиз,
Симер ава уьмуьрдихъни.
А симери,
Ватандикай чѠал лугъуз,
Тухузва зун эхирдихъ зи.
3.09.18

* * *

Сур.
Къван.
ГъакѠан къван туш.
Сурун къван.
Антена я,
Къалурзавай чансуздаз
И дуьньядин шикилар...
4.09.18

* * *

Гар.
Минет я,
Гар,
Зарб къекъемир яйлахда:
Секинвили ахварзава,
Шагъвардаллай
Беневшадин къужахда...
4.09.18

* * *

**Багърияр.
Сагъзамайла багърияр –
Дидени буба,
Легъзе бес тир –
Агакъдай хуърувъ...**

**Къе зун анив
Агакъ тийиз варцар я:
Четин я,
Кас амачир
Агакъун кІвалив...**

4.09.18

* * *

**Шегъердин югъ,
Шегъердин йиф
Куъчейрава,
Телейраллай хуъерин:
Са мус ятІа –
Гурмагърин киф –
Мелгъем тир чи хирерин...**

11.09.18

* * *

**Аял.
Ажал.
Гъуъжет алач,
Аял миxъи я.
Адалайни,
Заз чир гъал,
Ажал миxъи я...**

13.09.18

* * *

**Михъи ксар.
Михъи ксар уъмуърда
Амукъзавач яргъалди:
Няс девирдин чиркери,
Абрун рикІер къацІурна,
КІанзавач пак Ажалдиз...**

13.09.18

* * *

Эквер.
Чиркер.
Жезмач завай икрамиз,
Вилиз кІани,
РикІиз кІани
Эквериз:

Закайни са
Чирк авунва
Зи асирдин чиркери...

14.09.18

* * *

Кап.
Са вахтара,
Яр кьведальди гуьруьшдиз,
Зи капашдал
Варз алай йиф ацукьдай –
Ам гьакьванни цІалцІам тир.

Гили зи кап
ИчІи хьанва,
МичІи хьанва,
Кьенвай тарцин кьалкъам хьиз...

14.09.18

* * *

Гаф.
Кье пакамлай,
Хутах лугьуз цавуз вич,
РикІ кьуткьуниз,
Шезва зи Гаф.
Зазни, валлагь, хушзамач Чил,
КІвалер – тІимил,
Больницаяр,
Больницаяр жезвай гзаф...

15.09.18

* * *

Рехь.
Кьван.
Ял ягьиз
Ацукьунни кьванцел зун,

Галукъна захъ ван:
«Къисмет жеда пака заз
Эбеди ви винел хъун...»

16.09.18

* * *

Кѳунтѳар.
Хуъруьн кѳунтѳар,
Зун аял яз авахъай,
Куьн генани къакъан хъанва...

Зун лагъайтѳа –
Такваз туш квез –
Пудкъад кѳарцѳин
аскѳан хъанва...

16.09.18

* * *

Кѳвалер.
Винел кѳвале
За хуьзва хъвер,
Кѳаник кѳвале –
Шер:

Куьмекзава ада заз –
Гъужумайла гъижранди –
Багъри инсан,
Кумачир чан,
Агакъариз лакъандив...

18.09.18

* * *

Кас.
Кас яз акваз,
Къачѳни туш вун келемдин».

Къачѳуни,
Вичин пешер –
Куърпеяр,
Хуьзва санал датѳана.
Ви невеяр
Баят хъанва
Кѳачѳичѳлухра алемдин...

19.09.18

* * *

Руьгь.
Руьгь затІни туш.
Нагагь тиртІа –
Яб це са геренда –
Адахъни,
РикІихъ хъиз,
Вичиз талукъ муг жедай
Инсандин беденда...

21.09.18

* * *

Къуьзуьвал.
Зи къилив атанва,
Атанва къуьзуьвал.
Зун шад я ам атунал:
Гилад зун рекъидач,
Рех,
Бирищар
Такуна...

24.09.18

* * *

Хъен
Куьче.
Зун ваъ,
Зи паталай
Зи хъен физва куьчедиз:

Инсандилай
Адан хъен хуьн
Регъят хъанва дуьнедиз...

25.09.18

* * *

Къил.
Вил.
Пара вахт я зи къил тІаз,
ЧІулавар къвез,
Зи вил тІаз.

Зи къилин тІал,
Зи вилин тІал,
Хъсан хъана аваз куьн:
Куь азабди –

Сад Аллагъдиз араб хъиз –
КӀанарзава и чил заз...

2.10.19

* * *

«Гадар зи чан,
Дуьнья масан,
Са цӀуз яман!» –
Пингвидин тӀалаб я:

Лувар аваз,
Лув гуз тахьун,
Маса затӀ туш –
Азаб я.

3.10.18

* * *

Лугьудай заз:
«Чира жуваз,
Рагални кваз
Къелем цадай фур атӀуз».
Чирна за.
ЧирначиртӀа,
Гъилер зурзаз,
Жечир завай
Багъри касдиз сур атӀуз...

8.10.18

* * *

Йикъар.
Йикъар ваъ,
Илифзава йифер захъ,
Зун тай хъиз жез чӀагъарин:
Зак цӀай кумач.
Кузвай чӀавуз
Герек тир зун йикъариз...

17.10.18

* * *

Верч.
Къуш ятӀани,
Вечревай
Лувар цава къаз хъанач:

Къезилвилихъ цӀигел яз,
Вич ацукъай чкадал,
Ада цӀакул таз хъана.

18.10.18

* * *
Девир.
Уьмуър.
Девир туькьуьл я,
Уьмуър – гьафил.
И перт шикил
Вичиз кьачуз гьазур я
Шаирдин руьгь –
Явшанрин чуьл...

25.10.18

* * *
Ракет.
Чилик хьанай,
Гьуьлуьк хьанай,
Са гафар я ракетдиз:

Ада акваз, таквазни,
Инсаният элкьуьрда,
Сур ч'аварин хкетдиз...

29.10.18

* * *
Цай.
Гум.
Вичин патав
Цай зат'ни туш лагьана,
Цавуз фена гум:
Гумадиз вич
Гьалат' тирди чир хьана,
Каинатда
Ц'ун ч'алал
Рахайла кьукьрум...

30.10.18

* * *
Садра ваь,
Рекьида,
Рекьида са шумудра
Суравай инсан,
Нагагь адан
Кьилихьай
Галудайт'а кьван...

31.10.18

* * *
Жегьилвал.
Амач захь жегьилвал,
Зар к'вахьиз,

Акьвазай
Нехишрин вилик:
Хьфенва ам,
Зи пелевай дагьаррин –
Биришрин кланик...

1.11.18

* * *

Сурар.
Рагар.
Килигайла
Сур ч'аварин сурариз,
Зи вилеркай,
Т'век-т'век хьанвай
Хур карагда рагарин...

2.11.18

* * *

Гьилер.
Эрч'и гьил хьиз,
Чапла гьил
Кардик жезвач гуьруьшра:
Жез хьанай'га,
Зи рик'и
Вичин чка дегишдай...

6.11.18

* * *

Шаир.
Рик'е вичин дердериз
Чка гузвач шаирди:
Чарабурун дердериз
Дар хьунин
Кьурху ава факьирдиз...

12.11.18

* * *

Булут.
Садра булут,
Цав туна,
Мугьман хьана дередиз.
Гьана ама кьедалди:
Чилик к'ивачер х'лунни,
Элкьвенай ам,
Элкьвенай ам
Цифедиз...

13.11.18

* * *

Дустар.
Дустар хъанва
Зунни рехи
Гъуьлуьн стІал:

Завай аниз
Вегъин хъана,
Жуван тІазвай
РикІин стІал...

13.11.18

* * *

Куьрле.
Зунни са куьрпе тир.
Къе къил лацу къужа я:

И яшариз
Гъанва зун зарб вахтуни –
Легъзейрин дидеди...

14.11.18

* * *

Чил.
Цав.
Санал алач
Цавни Чил,
Чарабур хъиз,
Чара я:
СаналлайтІа,
Йикъар,
Йифер
Какахъиз,
АтІудай чи чараяр...

16.11.18

* * *

Югъ.
Къуьд туштІани,
Физва зи югъ,

Мурк алаз винел:
Гаф ятІа зун,
Алумкъай
Мейитдин мецел...

20.11.18

* * *

Куьче.
Инсанрин хъенерай

Ацџузва куъче.
Са захъ галач хъен:
Экв ятІани,
Ама зун йифе...

27.11.18

* * *

Къалгъан,
Хуъруъз гъахъдай къекъуъндад
Къабулна зун
Къалгъанди.
Шад хъана заз:
Ам ухшар тир
Гъурбатдавай алвандиз...

11.12.18

* * *

РикІ.
Михъиз хуъзва рикІи вич –
Твазвач гъиле чиркерин,
Ракъурзавай,
Рагъ къурзавай
Дуъньяди:

Адаз гъеле къвезма ван
Малаикрин дуъадин...

6.12.18

* * *

Суддин югъ.
Суддин юкъуз.
Чилик квай инсанри,
Гадарна хъиз
Юрфаравай кафанар,
Ахтармишда сифте яз
Женнетдин рагъ,
Жегъеннемдин тІурфанар...

13.12.18

* * *

Цџай.
Аяз.
Аяздилай,
Хуравай мурк –
Мекъерин мекъ,
Гужлу я цџай:
Цџай галукъбай
Аяздай
Акъатзава гъекъ...

* * *

Къе зунни тек я.
Ятлани заз,
Ятлани заз
Писзавач:

Зи кIарабри гьиссама,
Къекъвей чIавар чилерал,
Цаварин экв яз...

17.12.18

* * *

Камал.
За кIелзава
Институтда Камалдин.
Зи къаст
Ина
Жагъурун я жавабар.
Тер суалриз
Зи малимдин –
Ажалдин...

25.12.18

* * *

Вахт.
Вахт туштлани,
Куьчеда
Йифен векъи ван ава:

Нубат чIурна,
Йифез
Йикъан
Чка вахчуз кIанзава...

25.12.18

* * *

Уба.
Буржлу я зун,
КIарас къит тир,
КупIар пузвай
Убадиз:
Ам сеbeb яз,
Агакъзава зи гъил къе,
Каинатдиз гъахъзавай
Ракетайрин гумадив...

26.12.18

Магъачкъала 2018-йис.

Гьукаят

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ЦИУН ХУРА *

(Рекьин кьейдер-рикӀин гьиссер)

КУЪН АТУЙ, РАГЪ-ВАРЗ АТУЙ

ВацӀун яха чӀалал атана.

Я дири цин шуршур, я тамун хцӀу пешерин ширшир япарив агакьиз амукънач.

Раган кьекьуьндикай хкатиэ эгечӀай сиверал хъвер, мецерал зарафат алай итимрин жергедин кьаншардиз Халу экъечӀна.

-Саламалейкум...

-Алейкумасалам...

Садра, вадра, цӀудра ва мадни тикрар жезва и гафар.

Халудин патавай винелди кьез са-сада адан гьил кьазвай мугьманрин цӀиргъ яргъи жезва.

Ина-ана вилер экьуьрзавай ва чеб кьаршиламишзавай ксариз кьимет гузвай тегьерда килигунар кьазвай мугьманриз вични акунвайвиляй, Абусейни кьарагъна ва амни вичинбурув агатна.

-Куьн атуй, рагъ-варз атуй,- тикрарзавай Халуди.

-Эхъ, вилин нурар я абур чи,- нарази тир хиялрай Къавум.

-Ша, мугьманар, ша!- гьар садан гьил кьадайла, яващдиз алудзавай мецелай Имиди

Амма адан чинал ажеб хъвер алай.

Белки, чпин арада таниш ксарни авай мугьманрикай адаз гьич кӀусни гьяз авачир жеди.

Езне, гьамиша хьиз, киснавай ва ада вичин севрен тапац хьтин векъи гьилни кьайгьусуздаказ са-садав мугьманрив вугузвай.

-Икъванбур санал атана, ибуру яраб вуч акъуддатӀа ина?.. – рахазвай ам хиялрай.

---

* Эвел виликан нумрада

Абусеяз адан чинал алай серин кьайгъусузвили икI тирди лугъузвай.
Гъил са-садав мугъманрив вугузвайтIани, адан вилер вичинбурулай алатзавачир.

-Я чIехиди! Вунни ина авани? – мугъманрикай сада кьужахра кьуна Абусей.

-Йоъ, я-е!- кьужахна ам мад сада.

-Гадаяр, квез и халу вуж ятIа чидани?- эрчIи гъилни кьилелай виниз хкажна, митингдал алайди хъиз, рахана сад лагъайди вичин рекъин юлдашрив.

-Чида! Чида, гьелбетда!- лагъана сада-вада.

Амайбуру, яргъалай мукъвал кьвез, килигунар кьаз эгечIна.

-Чир тахъун айиб я квез!

-Чизвайди я, чизвайди я,- хордалди лагъана айиб чпел кьвезваз кьурбуру.

-Акъваз садра, течирбурузни чирда чна. Исятда, давай, эгечIа гьар сад вичин везифайрив!

Мугъманрикай жегъил хътинбур раган кIаняй тIуз жергеда авай чувалрални картундин ишикIрал фена.

-Куъне, халуяр, абуруз вуч гьикI авун хъсан ятIа, кьалура. Инин адетар квез чида, чаз ваъ.

Ибур ада чеб хушдиз кьабулайбурухъ элкъвена лагъай гафар хъана.

Тапшуругъар гана, мугъманрикай, аквазвай гьалда, кьил гвайди Абусеяхъ элкъуън хъувуна.

-Зани чIехида, кьубавийри лугъудайвал, гафар ийида.

ГАФАР

Ийиз эгечIна гафар.

-Зун, - лагъана мугъманрин кьил гвайда, - чи хуъруън кавха я.

-Мубаракрай!

-Са шумуд йис я кавхавал ийиз.

-Мадни гзаф йисар хъхъурай.

-АкI лугъумир, гьамиша хуъруън кавха жедани, я чIехиди?

-Ваз гьикI кIанзава?

-Гурарин кIарарай винелди физ.

-Ам валай аслу я.

-Тек залай аслу тиртIа, за фадлай жуваз кIанивал ийидай хьи.

-Бес, жезвачни?

-Гье-гье, гье-гье-гье...

Хъвер хъана хъвер тушиз, хъел хъана хъел тушиз, ажеб сесер акъудна Кавхади.

РикІ чІугуна къун хъувуна, ада гафар давамарна:

-Я чан чІехиди, ваз алай девирдин адетар чизвайди я хъи. Заз кІан хъунилай вуч аслу я къван?

-АкІ хъайила, кавхавиле акъвазун хъсан я ман ваз.

-Вуна гъакІ лугъузвани? Зи планар къилиз акъатдач лугъузвани вуна?

-Абур вуч планар ятІа, гъадалай аслу я ман.

-Хъсан планар, чІехиди, хъсан планар! Бес икъванбур галаз къе зун и дагълариз вучиз хкаж хъанвайди я?!

-ЛагъайтІа жедачни?

-Вун авайвиляй, чІехиди! Вун авайвиляй! Вунани са къуьн кутуна кІанз...

-Икъванбурувай тежедай са карни авайди туш!

Лувар кутуна Абусея Кавхадик.

-Ибур вири чи райондин хуърерин кавхаяр я. Къанни цІувадакай – къанни цІуд. Вад чна чахъ галаз къачунач. Бегъемсуз итимар я абур. Чи райондин къилевай къурабадин шакІуртар!

-Вад гзаф туш. Вад авай чкада къанни цІудавай тежедай вуч ава!?

-ГъакІ лугъузвани, чІехиди, вуна?

-Гъун бес!

-Заз чизвай, вун зи гъавурда акъадайди. А къураба чукурна кІанда чи райондай!

-Гъун бес!

Кавхайрин къил Абусеяз, вичин къисмет-къадар гъялзавай Аллагъдиз хъиз, килигна.

-За садра и крар тешкил ийин, чІехиди, - теспача хъана ам, тІуьн-риз-хъунриз гъазурвал аквазвай рекъин юлдашриз тамашиз.- За жуван тапшуругъар гун абуруз.

-Гъелбетда.

-Вил алачиз хъана хъуй, гъич са карни абуру дуьз ийидайди туш.

-Вил алаз хъана кІанда...

РИКІЕЛ ХТАЙ ДУЪШУЪШ

-«Мадни гзаф йисар хъхъурай» лагъайла, бегенмиш хъанач чпин хуьруьн кавхадиз,- адан гуьгъуьниз килигиз хияллу хъана Абусей.- Им зи таниш Жарулагъа лагъай хътин гаф хъана.

Кавхади вичин рекъин юлдашрал ван акъалдарна:

-Тади ая, я гадаяр! ЦІай хъия кван! Суфраяр ахъая кван!

Абусеян япарихъ Кавхадин сес галукъиз, хиялдай ам куьгъне таниш
Жарулагъав рахазвай.

Ацукънава абур, са суфрадин итимар, Ричал булахдин кьилел.

Там квай гуьнедал.

Хтун таран тандилай къарагънавай таза хилерикай хкуднавай тІваларал акъалжиз чразвай зими гьерен хуькІуь як нез, ички хъваз ацукънава.

Нубатдалди сада садаз чпиз, чилизни цавуз, мукъвабурузни архайриз, регьберризни гьакимриз мецин алхишарни багъишар ийиз гафар лугъуз ацукънава.

Тамада вич тирвиляй, Абусея, гьар садаз гаф гудалди вилик, а касдин кІвачерик къарпузар вегъезва.

-Жарулагъ пара хъсан инсан я,- лугъузва ада.- Адан къуллугъни пара важиблуди я. МЧС. Уьлкведа чарасуз герек къуллугъдиз элкьвенва ам. РикІ къени тушир, масадаз хъсанвал авун течир ксаривай ана яргъалди къуллугъ ийиз тахьун лазим я. Чи Жарулагъа районада и къуллугъдиз регьбервал гуз пара йисар я. Давамара, дуст кас!

-Давамарда!- хъвер галаз тамададин гаф атІана Жарулагъа.

-Амма са кар ава,- давамарна тамадади.- Къуй куь къуллугъдин къайгъуяр и районада тІимил хьурай. Гарарни къаяр, селлерни харар, залзалаярни цІаяр къунар ва амай вири завалар ва татугайвилер и райондивай яргъарай алатна фирай!

-АкІ лугъумир, я кас!- зарафатни сидкъи саналди кваз гаф атІана Жарулагъа мад сеферда.- Завалар ва татугайвилер тежез хъайила, чна чи кьил гьикІ хуьда?

Ричал дереда сес тикрар жез, хъуьрена ам.

- Чун гъа са мажибдал ацукъдани бес?!

КЪИЛ БАШТАН

Абусей, чинал хъвер алаз, рикІе хъуьтуьл хиялар аваз, вацІ къуна винелди фена.

Ада къадардилай артухдиз жуьреба-жуьре кьилихрин инсанар ацукъдай къецен суфрадикай кьил баштан авун къетІна.

Гатун азгарвиляй, йикъалай-юкьуз тІимил жез аквазвай вацІун гьамга яд кІусни тади квачиз авахъзавай.

Инлай-анлай адакай цлан устІардин кІутади пипІер акъудна хкатІнавай хьтин къулу къванер хкиснавай.

Идалай адал камар ягъиз, кІвач цихъ галукъни тавуна, ам микІридин вилик акъатна.

Мад анихъди рехъ амачир.

Абусей, са къад метрдилай тІимил тушиз къакъанвиляй, тамун юкъва мичІи вили рангунин шим квай къванерикай эцигнавай гзаф мертебайрин кІвалерин чІередилай хъиз, авахъзавай цин зерифвилиз килигиз акъвазна.

Уьмуърда вишра, агъзурра акур шикил тир им. ЯтІани къе адан таъсир садрани тахъай хътинди я.

Яд вили къванцин раган къилелай, цавун ранг алай ипекдин парчадин гъаркъуь зул хъиз, къвезва. КІаниз агакъдалди, ам, экуьнал цавун гъетер хъиз, нурлу тир ири стІалризни цифедин къезилвал авай чигедиз элкъвезва.

И чиг ацукъзавай чинани хъвердин нур ава.

Еке паркбулрин юкъвай винелди гуьне патаз экъечІун регъят кар туш. Амма руьгъдиз ва хиялриз азадвал гунихъ ялуни адан кІвачерив ламу шим паркбулрин танарихъ агалтнавай хъутІал регъятдиз алудиз тазва.

ХъутІал куьтгъгъ хъана.

Абусей и дереда вичелай зурбади мад авачир хътин хъархъун таран кІаник акъатна.

Вичиз чидай, агъзурбура камаривди алцумай ва гъиссеривди руьгъди кужумай и чкайрин таъсир эсиллагъ масад хъанватІани, адан вилер тайин инал хъана кІанзавай шикилрихъ къекъвезва.

Инал, хъархъун таран тажуник акатна векъ-къални къери тир дуьзен гаПалдал, бузханадин фур хъун герек я.

И ерийрин ирс-сагъибрин уьмуър къизмиш ргазвай вахтара вацІун муркІадин къаябрай ацІуриз винел пад кІевир хъийидай са рат къван авай чка къаз хъайи дерин фур.

Аквазва Абусеян вилериз, духтурар, дарманар авачир вахтара гъикъванбур цІаярин азардикай къутармиш авур бузханадикай амайди келче гамишдиз кун жедай хътин даяз ачІ я.

БУЗХАНАДАЛ

КІвачер гъа ачІаз авадарна адан рувал ацукъна Абусей.

Ахпа чин цавалдна яргъи хъана.

ТІветІ-ветІ авачир хъархъун таран алачухдик адал алатна феи вахтарикай хиялрин луж алтІушна.

Абусей амалдив, тапшурмишай кар къилиз акъудиз алакьунив агакънавай гада я. Халуйрал рикІ алай хтул яз, адаз йикъа са шумудра чпин вини магъледай бубайрин агъа магъледиз фин виридалайни хуш кар я.

И йикъан пакамахъ дидедини лагъана:

-Бубаяр арандай хтанва, чан хва. Алад къил чІугу. Ништа абуру гъихътин емишар хканватІа. Са арадилаи зунни къведа.

И гафар япариз ван хъана, кІвачерив тІветІ агакъ хъувунач Абусеян.

Сифте адаз гъвечи халу агуна. Михъи шалвар-перем алаз, чам хъиз аквазва ам. КІвачерални, чІулавбур ятІани, экуънал нур гузвай калушар ала.

-Алад бубадин патав. Начагъ хъанва ам,- хтул къужахдиз чуькъвена, лагъана халуди.

Буба айвандик чарпайдал къатканва. Яргъандилаи алава кавални вегъенва адан винел.

-Вун ат-та-та-анани бу- бу-бадин къилив?- сес зурзас рахана адав буба.

-Эхъ, буба. Вун начагъ хъанвани?

-ЦІ-цІ-аяр атанва, хва.

-ЦІаяр гъикІ къведайди я?- хиялдик акатна хтул. –Яраб им вуч азар ятІа?

-Вунни Халу, чан бубадин, лап исятда бузханадал алад,- мез гал-кІиз-галкІиз дегіш хъанвай сесиналди рахана буба.

-Фида, буба! Мурк гъидани, тахъайтІа жив?

-Жив квевай агакъариз жедач, рекъе цІрада. Бубадиз мурк гъваш. Ам цІаярин дарман я...

Хтулни Халу бузханадал рекъе гъатна. Са кам – кІвале, са кам ана хъана. Хтунни гъакІ авуна.

-Гида буба хъсен жеда,- къачуна ада тади кваз мурк авай чанда хтулдин гъиляй.

Пакадин юкъуз бубадилаи цІаяр алатна.

ЖЕННЕТДИН ПИШЕР

Ахварин хиялдиз физ-уях хъжез, Абусеял алтІушнавай хиялар аял чІаварай накъан-къенин йикъарал хтана. Уьмуьрдин чІехи пай и ерий-ривай, вич хайи, акъулбалугъвилив агакъдалди чІехи хъайи ватандивай яргъара тухуз, ада абурал къил чІагун тавур са гадни ракъурнач.

Им ада вичин пак буржи яз гъисабзавай.

Гъар сеферда дустар галаз.

-Куь патара зун гзаф жезва – ярар-дустарни пара ава,- лагъанай садра Абусея студент чІаварилаи инихъ вафалувал квадар тийизвай Къазагъмед дустуниз,- хуьр-кІвал амачтІани, зи хайи ватан гъам я, ша - захъ илифа вун.

-Къисмет жеда жал?

Хъана къисмет.

Дустуни дустунин ватандиз гайи къимет ихътинди хъана:

-Пара гуърчег я, иер я ви ватан. Женнетдин пиперикай сад я.

-Пиперикай сад вучиз? Женнетдин пипи вич тушни?

-Вучиз лагъайтга зи ватанни женнетдин са пип хътин чка я. Ваз а ерийрин гуъзелвилер акурди я хьи!..

Яшлу, сур тарарин арайра инал-анал тазарни къелемар булдиз эхкъечІнавай багъдин юкъ атІана хкаж жезвай жигъирди чпин ватанрал къару ва ашукъ тир дустар лап гуълел къван вири вилаят аквадай синел акъудна.

Инлай вилерик аламатдин шикилар ачух жез эгечІна.

Амма мугъмандин вилер абурукай виридалайни сугъул шикилдал алІана.

Синен рагъ экъечІдай патан чиник кІана хъайи гъвечІи хуъруън кІвалерин бинеяр аквазмай, амма кІвалер чеб амачир.

Са декъикъа къван фикирлу хъана, вилер и шикилдилай алуд тийиз, мугъманди ам вичин хуъруън акунрив гекъигна.

-Зи вилериз анжах са тафават аквазва,- кур пашмандиз давамарзава мугъманди.- Амни вуч я лагъайтга: чи женнетдин пипе, куъгъне хуъруън пунар-бинеяр амайди хъиз, цІйи хуъруън кІвалер-аваданарни, чи чилер-ерияр чан алаз хуъзвай хзанар-жемятарни ава. Абуру, дарискъал-дикай катна, багъ-бахча галаз, сал-бустан кутуна, векъериз-уъруъшриз мукъва жез, муъкуъ синерал, къулай тІуларал цІйи чкаяр къунва.

-Куъди бахтавар жемят я!

Мугъмандин чинал алай хъвер ва ачухвал туъхуъз эгечІна. Ада вичин рахун давамарна:

-Куъ женнетдин пипи, чан играми дуст, абурухъ тамарзлу яз къадим пунарал-бинеярал кІана пуч жезва. Им, гъелбетда, жемят патал бедбахтвал я.

СИНЕРИЛАЙ СИНЕРАЛ

Синелай мад са синел хкаж жезва дустар.

Адан тиквал аял чІавалай вишни садра алудай кІвачер гила са куъруъ хъутІалин вилик къуватсуз я. ЦІуд камни къачудалди, ял ягъуниз мажбур жезва. Гена галатуниз дурум гуз чирдай крарни авачиз туш. Абурукай менфят къачуз, дустар ихтилатрик экечІзава:

-Августдин варз гила алукънава, амма ичер кІвахъзава...

-Дигмиш жез гьикI агакьна баркаванар?
 -Икъван чимивилер гвай йисуз...
 -Цавай аватай марфадин ядни ичIи шим тир синерилай алахьна катзавай гуьнедал...
 -Чпелай алахьзавай атир аку садра!...
 -Чпин хьипивални хцIувал, чпихъ галай дад аку садра!...
 -Куьлуь ятIани, кIалубриз кубут ятIани...
 -Чаз, инсанриз, инсанрин уьмуьрдиз хьсан тешпигь яни?
 -Гьелбетда. Уьмуьрни емишдин багь хьиз я...
 -Инсанарни - емишдин тарар хьиз...
 -Чпин мурадарни къастар гвай...
 -Вири четинвилер алудиз, алакьдай кар ийидай, вил алай хийир гудай...
 -Кьурагь йисузни...
 -Марфарални кьежерал вил эциг тавуна, чIехи жез, бегьерар гуз...
 -Валлагь-вабиллагь, инсанар хьиз я - чIехи жез рекьизвай...
 -Вири татугайвилериз ва дарвилериз таб гуз, уьмуьрар давамарзавай лагь...
 -Яшамиш жезвай...
 -Агь, баркаванар!
 -Агь!..
 Гьарда вичин вил ацукьбай хьипи ич рекьелай къачуз, кIасар ягьиз, абурун атирдин ни галай мижедин стIалар хьичириз, дустарин залан кIвачери атIузвай хьутIални акуна-такуна алатна.
 Дуст Къзагьмед аваздалди рахана:
 -Синерилай синералди лув гузавай гар яни вун?
 Абусея аваздалди давамарна:
 -ВацIун рекье аквазвай руш, рикIиз кIани яр яни вун.

РИКИЗ КIАНИДИ

-Агьа рехъ зи кIвачерини тIушунайди я.
 ТIуб туькIуьрна хуьруьхьай вацIухьди физвай рекьикай амай, вич и синелай живи къатIуз жезмай ригьел къалурзава Абусея.
 - ТIушунайди тир. Вучиз лагьайтIа адал чIур акьалтнава. Вахтунин чIур. Агьангье, агьа къекьуьндал зун сифте сеферда адахлидин вилериз килигнай. ЭкъечIдач ам кье зи гуьруьшдиз. И чIур акьалтнавай рекье адан камарин гелерни аквадач. Абурни вахтуни чIурнава, гару руг хьиз, къачуна гваз фенва.

Къзагъмед, вичив ваъ, вири дуъньядив рахаз аквазвай дусту-
нин чина гъатнавай ишигълувили, адан келимайрик акатнавай нурлу
гъиссери мягътел ва гъейран авунва.

-Акъваз!- рахазва адан живи зурзун квай сес вилер чеб ацукънавай
синелай са тИмил агъада авай тИулаз килигиз.- Заз, экуъвилив, михъви-
лив сивив къван ацІанвай уъмуърдин пакамадай хъиз, рикІиз кІанидан
са куънивайни эвезиз тежер кІалубар аквазва.

Абусей къарагъна са нин ятІани къаншардиз камар къачуз гъазур я.
Ада, гъилер виликди ялна, дустунизни къалурзава:

-Тамаш садра! Заз адан гъилер, ипек келегъадин пипІер хъиз, юзазва.
Заз адан кифер зардин рапІрапІар куз гарал къугъвазва. Зав адан бахтлу
ва бахтавар легъзеди гъуълер хъиз ацІурнавай ва лепеди юзурнавай
вилер рахазва.

Абусей кІвачел акъалтзава.

-Зи кІвачерин тІушунихъ вил галай рекъи ам и синел хкажнава.
Атанва ам зи гуърушдиз! Акъатнава ам зи вилик – ракъинин нурарин
гъамбардик, пакаман чигеда амайди хъиз, гъар са пешинал нурарин
хъунча куз куъкІвенвай чуъхвердин таз. ЦІи алачтІа, къведай йисуз
чуъхверрин бегърди акІажардай и чилин руш...

(Давам хъжеда)

Шиират

ХЪАРТАСВИ Шагъвелед

ЗАЗ КІАНЗАВА САНАЛ ХЪАНА РИКІЕР ЧИ

(Лирикадин шиирар)

БЕНЕВША

Твар ала вал пара гуърчег,
Куъз ийизва на зун гъелек,
Гъи гаф дуъз туш, гъим я керчек,
Чир хъанач заз диб, Беневша .

Гагъ заз гуз гаф, гагъ масадаз,
Вилер хъуърез завди рахаз,
Вакай хъанва, лугъун за ваз,
Къве къил алай циб, Беневша .

Рикі къуруриз хирералди,
Акваз-акваз гъилералди,
Алцумиз зун вилералди,
Куъз яда заз чиб, Беневша ?

Жаваб тагуз зун канава,
Уъмуърдикай рикі ханава,
Вучиз вакай, лагъ, хъанава,
Хкадардай къиб Беневша ?

А дуъньядиз зун фидалди,
Беден михъиз рекъидалди,
Заз хъанва вун, рекъидалди
Риклиз сухай риб, Беневша !

ДАД ТАКУР

Куыз яргъарай катиз жеда акурла,
Чи уьмуьрдиз авач акъван яргъивал,
Зи вилер, руш, ви вилера акъурла,
Вучиз артух жезава ви ягъивал ?

Тебиатди ялзава вахъ кӀвачер зи,
За вуч ийин, табий я зун къисметдиз,
Заз кланзава санал хъана риклер чи,
КъецӀ гумир на тебиатдин адетдиз.

Физва йисар, амма, руш, вун секин я,
Вахтар фена, амукьда чун сефилдиз,
Муьгъуьббат, руш, тебиатдин, якъин я,
Руш клан жедай адет язва жегъилдиз.

Югъ я серин, рагъ аквазмач цавара,
РикӀ чукъкъезва муьгъуьббатдин ракъари.
Беден гъатна туьхуьн тийир цаяра,
Чипихъди ял ийизва зун сурари.

Вахт къведалди рикӀ куьцӀена къуразва,
НацӀун жуьре йисаралди яд такур,
Зун вахъ галаз акъатна, руш, рахазва,
Куыз я уьмуьр, муьгъуьббатдин дад такур ?

ИШЕЗВА ЗУН ЧИНЕБА

Цуькквед атир вахчуз ава чӀижери,
Къуьлуьн тварар кӀватӀ хъийизва къушари.
Килиг тийиз вил ахъайна уьтери,
Зи гуьгъуьлар хазва хуьруьн рушари.

Маса хуьряй хикъяйзава кланибур,
Бегенмиш туш жуван хуьруьн гадаяр,
Пулар клан я чпизни лап яргъибур,
Муьгъуьббаткай авунава савдаяр.

Заз кланиди гана девлет авайдаз,
А рушавай хабарни гъич такъуна.

Пис хъанач жед зи кланиди гъатайдаз,
Амма зи рикл кузва, цаяр акъуна.

Им гъахъ яни, гъилевайди акъудиз,
Пул авачтла кланивилер амачни ?
Зи кланиди къе такландав агудиз,
Гъадан риклини, гъа зи рикл хъиз каначни ?

«Эй, вилериз ашкъидин дерт такурбур»,
Дуьньядин чарх элкъвевани терсеба ?
Сес къурана, йикъар хъайла агъурбур,
Шузар зурзав ишезва зун чинеба !

АЖАЛ ХЪАНАЙ

Акурла вун сифте сефер,
Рахунрайни мез тир шекер,
Гъисс авурла милаим хъвер,
Рикле авай хиял хъанай.

Ви гафариз гайила яб,
Алат хъана рикеллай таб,
Гуьрчегвилиз, тийин за таб,
Туплухъ галай заклал хъанай.

Гъил ви гъилел эцигайла,
Ви къвекъуьнриз килигайла,
Масадбурув гекъигайла,
Дагъда авай марал хъанай.

Куьз атанач ваз бес зи ван,
Вилералди къачуз зи чан,
«Ваъ!» - лагъайла хъана таклан,
Рикле гъатай са тлал хъанай.

Хъанач къисмет, хъанач вун заз,
Сад Аллагъди ганач вун заз,
Яр хъанач вун, лугъун за ваз,
Вун фад атай ажал хъанай .

АРБЕ ЮГЪ

Къил атлайтан, хабар амач бедендиз,
Жендек михъиз буш хъанава пуналай,
Жегъил чан зи аватнава гуьгъендиз,
Гъа вун акур фейи арбе йикъалай.

Гъар арбе къуз зун экъечлиз куьчедал,
Вун аквазмач, я амач ви гелерни.
Рикл гъатна зи чуькъвезавай гъечеда,
Агал жезва, вил галамаз, вилерни.

Гел галачиз, атайди хъиз хабарсуз,
Им гъахъ яни, къил къалурна кат хъувун,
Зи рикл хура туна вуна хъухъваз-куз,
Фикир яни, рикл эхирдалд пад хъувун ?

Арбе югъ зи алатзавач риклелай,
Кат хъувур вун цайлапандин жуьреда,
Хважамжам хъиз пайда жедай гъуьлелай,
Клев хъижедай заз таквадай дереда .

Эй, зи гуьзел, вилер чулав юкъ шуьклуь,
Къил къалурна, кат мийир инсандикай,
Ви риклевай мурадар заз лагъ вири,
Хабар яхъ на зи кузавай чандикай .

КЪУЪНТЕР КІАСИЗ АМУКЪНА

Фидаила вун куьлуь-куьлуь камарал,
«Алцумайла» а ви гуьрчег ақунар,
Зун ракъурнай муьгъуьббатди ахварал,
Кутуна хъиз бедендикни зурзунар.

Къуватсуз я, кланяй винел гъуьргъуь я,
Гъиссзамач за я квачерик чилерни.
Гуьрчегвилиз вун гъуьруьйрин гъуьруь я,
Буйдиз - къакъан, жейрандинбур - вилерни.

Булахдин яд ван тавуна авахъда,
Вун гъа жуьре зи вилеркай хкатнай.

Цавар-чилер кѐе зи кѐилел ацахъна,
Зи руьгъни кваз пияладик акатнай.

Вун вуж ятла чир хъаначир зигъиндиз,
Амма кѐамат амукънавай вилера.
Кѐе ви кѐамат фенва риклин деринриз,
Хер эхцигиз кар кѐан тийир хирерал.

Риклин кѐене хирер туна катна вун,
Муьгъуьббатдин уьзуьр кѐе захъ галукъна,
Вун ахкунихъ гѐайиф члугваз ава зун,
Жува-жуван кѐуьнтер класиз амукъна.

ТЕЖЕЗ ХЪАЙЛА

Чидачир заз вуч фикирар авайтла
А ви рикле, зун паталди яргъал тир.
Гѐалт хъувун вун, эгер кѐисмет хъанайтла,
Гѐам зи риклин дегиш тежер хиял тир.

Садра ягъай цайлапандин целхем хъиз,
Вун акуна хкат хъана вилеркай.
Зун амукъна цай галукъай Керем хъиз,
Хабар тушиз ви риклевай сиреркай.

Муьгъуьббатдин пар залам я кѐадарсуз,
Хуравай рикл регъвезава хиялри.
Вун атана хѐифейла руш хабарсуз,
Зун кузава артух жезвай суалри.

Зи кланивал ухшар хъанва цаяриз,
Нефес кѐазва, кѐуразва зун, залам я,
Куьмек це заз, ракѐурмир зун «ахвариз»,
Шукур хѐайди, зун са канвай инсан я .

Кун хѐийизва, алугзава кѐадарсуз,
Муьгъуьббатдиз авач инсаф са клусни.
Кландач заз, руш, ихътин чилел инсафсуз
Яшамиш жез, вун галачиз са кѐузни .

ГУЪРЧЕГВАЛ

Гекъигайла тебиатдин няметрив,
Дишегъли я виридалай гуърчегди.
Къачуз жедач а гуърчегвал къиметрив,
Гъар дишегъли гуърчегвилиз я текди .

Гъардаз ава тек са вичин къетленвал,
Гъисаб къуртла, масадбуруз авачир.
Лугъун за квез, гъалт авурди къе гъа зал,
Малайик тир, гъич са рехне кувачир.

Гъич хкладай гаф фидачир мецелай,
Акбулдизни дережайриз къакъан тир.
Гъамишанда хъвер квахъзавай сивелай,
Гуърчегвилиз, гунагъ тахъуй, жейран тир.

Виликамаз гъазурзавай рикел хуъз,
Адахъ галаз рахаз жедай гафар за.
Ам акурла тежез са гаф мецел гъиз,
Гъа и жуъре акъудзавай йикъар за.

Гъайиф, гъайиф, гъайифди куз амукъна,
Вун фена, руш, плузаррални хъвер алаз
Кланивилин уъзуър чандихъ галукъна,
Зун амукъна, кайи рикле хер аваз.

Литературадин ирсинай

Ялцугъ Эминан 350 йис

1698-1767

«ДУЪНЬЯ, ЗА ВУН ЧИРИЗ ХЕЙЛИН АРА Я...»

Алатай девирра Лезгистанда машгъур шаиррикай сад хъайи Ялцугъ Эмин Самур магъалдин Ялцугъ хуъре дидедиз хъана. Адан буба Абдул Керим-эфенди савадлу, арифдар кас хъана. Ада вичин хцивни хайи хуъруьн ва Ахцегърин медресайра келлиз тазва. Эмина араб, фарс, туьрк чалар ва гъа девирдин илимар чирзава, бубадин рехъ давамарзава. Ада вичи икI лугъузва: «Илимдин гуьгъуьна гъатайди камалдив агакъда. Тебиатди гъардаз са пай ганва. Зани са тIмил лацу-чулавдакай келнава. Заз нагъв ва серф (фонетика ва морфология) чида, вучда за безир-бизирдикай». И фикир Эминанни дербентви шаир Гуьлбаран арада хъайи гуьжетдин чаларайни малум жезва:

**«Зун Эмин я, алиф бейдай
Зи кьил фадлай акъатнава.
На цайиди, Назлу Гуьлбар,
За келдай вахт алатнава».**

Девирдин адет тирвал, жегъил шаирди вичин хуъруьн тIвар теהלус (лакIаб) яз къачузва ва ам Ахцегъ магъалдин кьунши вилаятра (Ширванда, Хачмазда, Дербентда, Шабранда) къекъевезва, маса халкъарин шаиррихъ, ашукърихъ галаз гуьжетриз экъечIзава, вичин устадвал хкажзава.

Ялцугъ Эминан ирс гилалди я тамамдиз кІватІ хъувунвач, я ахтар-мишнавач. Адан «Жегьил», «Яргъаз хъухъ» ва «Дилбер» чІалар «Коммунист» газетдиз (2-сентябрь 1962-йис), «Телли», «Жедач», «Гуьлбар ва Эмин» (къве гуьжет) Лезгийрин поэзиядин антологиядиз (Махачкала, 1978) акъатна.

Шад жедай кІвалах ам я хъи, Эминан невейрикай тир Майил Эфендиева вичин атабубадин «Ша, Дилбер» (Махачкала: ДКИ, 2010) шииррин кІватІал гъазурна, чапдиз акъудна. Ана икъван чІавалди кІелдайбуруз малум тушир цІудралди къиметлу чІалар ганва.

Чалан устаддин эсеррай, адакай хуьруьнбуру туькІуьрай риваятрай аквазвайвал, Я. Эмин халкъдихъ рикІ кудай кас хъайиди ашкара я. Шаирди вичини «Гъамлу рикІ» шиирда икІ лугъузва:

**Халкъдин къайгъу чІугвада за гъар чІавуз,
Зи «гъамлу рикІ, гъикІда, садран алахъдач.**

Я. Эминан чІалар жуьреба-жуьре месэлайриз талукъ я: халкъдин ацукъун-къарагъун, насигъат, марифат, муьгъуьббат, тарихдин вакъиаяр, илагъияр, дуьньядикай веревирдер ва гуьжетар.

«Гъамлу рикІ», «За вучин», «Хва кьейила»... ва маса яшайишдин чІалара Я. Эмина гъа аямдал наразивалзава. Аран туна дагълариз экъечІайлани, гъанани къецепатан чапхунчийри ва къунши ханари дагъвийрив секиндиз яшамиш жез тазвач:

**Дуьнья, за вун чириз хейлин ара я,
Вучиз ятІан, зи рикІ вакай чара я,
Чулав Ялцугъ хъиз зун бахтикъара я,
Къакъан дагъда хъунал бахтавар жедач.**

Уьмуьр четинди тиртІани, шаир бахтлу гележегдихъ инанмиш я: «Са вахт жеда, марф къвада, жив ацукъда, Са вахт жеда гатфар гъава галукъда»...

Я. Эминан ирсинин чІехи пай муьгъуьббатдин чІалари къунва. Вичин эсерра гзафни гзаф шаирди Дилберан тІвар тикрарзава. Ингъе абурун сиягъ: «Дилбер», «Ша, эй Дилбер», «Фимир, Дилбер», «Эй Дилбер» ва масабур. КІани ярдикай рахадайла шаирди къетІен рангар, шикиллу гафар, къешенг рифма ва маса тагъсирлу шииратдин алатар, такъатар ишлемишзава:

**Дуьз я, Дилбер ви гуьлжамал акурдав,
Вакай гуьрчег дуьньяд рагъиз туна на.**

**Ви чин каабе, ви къаматни я мимбар
Къибле пата вун сурагъиз туна на.**

Я. Эмина «сифтедай икърардин гаф гайи», гуьгъуьнай «чара кас-
дихъ янзавай» ярдиз кефи хадай гаф лугъузвач, акси яз адахъ галаз
милаимдиз рахазва:

**Зи рикIин дагъ, гъуьлер вибур я,
Адан дамах, гуьзелвилер вибур я...
... Хиялрикай за ви шикил храна,
Ви чан акваз Ялцугъ Эмин цIрана.
Ви эрзиман чIугваз зи чан къурана,
Мадни ваз рикI, чанзава къе, Дилбер.**

Багъалу ярдин къамат гудайла, шаирди романтикадин рангарикайни
менфят къачузва. Инал «Эй зи гуьзел» эсердай са чешне гъин:

**Рагъ хъиз цавараллай хъуьредайла вун,
Квар къуневаз целай хуькведайла вун,
Гел тийиз кIвачери къекъведайла вун,
Бес за ви тариф ийични, эй зи гуьзел.**

Гъа са вахтунда Я. Эмина кIаниди гъакъикъи шартIара, гъакъикъи
рангаралди къалурзава. «Безеклу я ви куьрсуй сараяр» эсердай къуд
цIар кIелин:

**Къуд пад къакъан айван серин гар къекъвез,
Къуьн къуьневаз марал хътин яр къекъвез,
Керем хъана ашукъ гъиле тар къекъвез,
Ван къачуда цавун тагъари гила.**

Дагъви рушан тарифарзавай чIалар Я. Эминахъ мадни ава. ИкI,
«Гъафил я вун», «Гатфар хъана», «Ашкъидикай», «КIандатIа», «Жеда»,
«Вуч лугъуда на?», «Телли» ва масабур къалуриз жеда. Эхиримижи
эсердай са чешнедиз килигин:

**Бейхабардиз йифиз акур ахвар хъиз,
Буй хкажна назлу, шумал чинар хъиз,
Заз акI жеда вун акур югъ сувар хъиз,
Гъваш пияла, за ви гъиляй хъван, Телли.**

Къейдун лазим я хьи, Я. Эмина РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратдин тежриба устадвилелди ишлемишзава. Ада ярдин сарар «седефрив», ам вич «вацрав» гекъигзава. Шаирди «Захъ яр ава» эсерда адетдин тушир мягкъем ибарайрикай, яни образрикай, символикадикай менфят къачузва: «Зун алиф хъиз авайди, гила бейдиз элкъвенва» (Алиф ва бей араб гъарфар я) Алиф (1) – шумал буйдан, бей (ك) – какурдан символар хъиз шаирри ишлемишдай.

Я. Эминан яратмишунра хейлин чка ашукърихъ галаз хъайи гъуьжетрин чІалари къазва. Ихътин эсеррикай сад Дербентдай тир ашукъ ва шаир Гуьлбарахъ галаз хъайи «дейишме» я. Гъуьжетдин къилин тема муьгъуьббатдинди тиртІани, абуру ана философиядин, халкъдин ацукъун-къарагъунин месэлярни гъязва.

Са сеферда Ялцугъ Эминав Дербентда ва маса чкайра тІвар-ван авай чІаларин устад Гуьлбара вичихъ галаз гъуьжетриз экъечІна кІваник акатай яхцІур ашукъ зинданда туна лагъай хабар агакъда. Эминни абурун куьмекдиз Дербент патахъ рекъе гъатна. Ана Эминанни Гуьлбаран гъуьжетар яргъалди давам хъана. Сифте гаф Гуьлбара къачузва:

**Гуьлбар я зун, ша зи патав,
Ашкъидин цІай кватІа эгер.
Зи цуькведеин кІунчІ бегъемиз
Беневша це, гватІа эгер.**

**Эмина адаз ихътин жаваб гузва:
Зун Эмин я, сир ава захъ,
Белки а кар аян я ваз,
Захъ авайди тек са чан я,
Гъа чанни кваз къурбанд я ваз.¹**

Гуьлбара вичи вичин тарифарзава:

**Гуьлбар я зун, гъуьл я дерин,
Рахадайла билбил я зун,
Ашукъ я зун хиял ширин,
Хъуьредайла къизил я зун.**

Эмина адаз вичин ашкъидикай хабар гузва:

**Чна чанта чумахъ садин,
Илгъамдикай даях къуна.**

1. Лезгийрин поэзиядин антология. –Махачкала: ДКИ. 1978.82-чин.

Къве шаирдин гъуьжет яргъал давам жезва. Гъикъван Гуьлбар лезги ашукъ кІеве тваз алахънайтІани, ам вичин мураддив агакъзавач, Эминан сабурлувили, чІаларин деринвили ва хцивили Гуьлбараз хъел гъизва. Ада лезги шаир мискІалралди кІеве тваз алахъзава.

**Ви хуш суьрет чIугвада за,
Ашкьидикай сачах кьуна.**

Гуьлбар: **Ашкьидин яд хьвана гила,
Кьуьлуьн я заз амуькдаиди.
Ам вуч я гьар йисуз,
Цийи паргал алуькдаиди?**

Эмин: **Зун щив я гьич муьтIуьгъ тахьай.
Са вун я зун вердишдаиди.
Чил я йиса кьуд сеферда
Вичин паргал дегишдаиди.**

Гуьлбар: **Ачух я зин хурун дафтар,
Хьсанни пис акурди я.
Гар авайла нин перемди
Гимияр кIев авурди я?**

Эмин: **Чили вичиз цванвай либас
Гьич садрани хкатидай туш.
Гьуьлуьн лепе я а перем,
Гимийрин гуж акатдай туш.**

Халкьдин сивера авай ихтилатрикай малум жезвайвал, шиирралди кьиле фейи и акьажунра Эмин Гуьлбарал гьалиб хьанай. Ада Гуьлбаравай анжах дустагда авай ашукьар азадун тIалабнай ва хьфидайла икI лагьанай:

**Муьгьуьббатдиз тагана яб
Намерд итим кьаз тахьуй на.
Хьсан затI я дуьньяда гьахь,
Гьахь кьерехда таз тахьуй на.**

Дугьриданни, Гуьлбараз Я. Эминан жавабрин деринвал ва хчивал бегенмиш хьанай ва лезги шаирдин устадвилиз чIехи кьиметни ганай:

**За ви гьилияй тавар чуьнгуьр кьачудай,
Ви суалриз за жавабар хгудай.**

**Ашукъ Эмин, вун гьатнава рикIе зи,
Захъ гаф амач и межлисдал лугъудай.¹**

И цIарарайни Я. Эмин Гуьлбарал гъалиб хъайиди ашкара жезва.

Я. Эминан эсеррай малум жезвайвал, шаирди вич яшамиш хъайи аямдин шикил гузва, девирдин тIалабунриз яб тагана дишегълидин тарифзава, муьгъуьббатдикай рахазва, зегъметчийрин тереф хуьзва. Хайи халкъдин руьгъдин хазинадикай ва РагъэкъечIдай патан шииратдин тежрибадикай даях къуна, ада чи эдебият вилик тухузва. Я. Эминан баркаллу рехъ тарихдин цIийи шартIара Къуьчхуьр Саида мадни вини дережадиз хкажзава.

Машгъур шаир ва ашукъ Ялцугъ Эмин виликан Ахцегъпара магъалдин Ялцугърин хуьре Абдулкериман хзанда дидедиз хъана. Ам савадлу, дуьньядикай хабардар кас тир. Ада вичи икI лугъузва: «Илимдин гуьгъуьна гъатайди камалдив агакъда... зани са тIимил лацу-чIулавдакай кIелнава... заз серф ва негъв чида, вучда за бесир-бизирдикай».

Ялцугъ Эминаз Шаркъ патарин халкъарин чIалар, шиират ва илимар чидай. Вичин яратмишунрани ада гъа халкъарин эдебиятдин тежрибадикай менфят къачузва. Шиирар туьрк, араб ва дидед чIалал яратмишзава.

Шаирдихъ иллагъийрихъ галаз санал муьгъуьббатдин, яшайишдин, насигъатдин ва гуьжетрин чIаларни ава.

Ялцугъ Эмина хейлин чIалар инсан ва дуьнья месэладиз бахшнава. Адани, вичелай вилик хъайи лезги шаирри хъиз, дуьнья «зегъметчи инсандиз аски тирди» къейдзава: «Дуьнья, за вун чириз хейлин ара я, вучиз ятIан, зи рикI вакай чара я, чIулав Ялцугъ хъиз зун бахти къара я, къакъан дагъдал хъунал бахтавар жедач!»

Шаирдин чаз малум эсеррай аквазвайвал, вич яшамиш хъайи девирдин гъахълу ва тамам шикил гузва, лезги халкъдин руьгъдин хазинадик вичин пайни кутазва.

Шаир хайи хуьре кучузнава.

Гъажу ГАШАРОВ

ЯЛЦУГЪ Эмин

КІАНИДИ

КІаниди, ша чун чин-чина акъвазин,
Кифер чиляй физ, на гуйгъуьл къачу зи.
Буйдиз къакъан, вацраз ухшар, чин иер,
Чинал пѹзар, чинал хъуькъвер, шумал нер.

Вишра алад, вишра хъша, вишра хъвач,
Виш либасда, виш къапуна аваз кІвач.
Виш сеферда ида за вун гуьзлемиш,
Тебиат зи авай са виш ер-емиш.

Са жергеда акъвазайтІан виш гуьзел,
Ваз кхьида акъваз тийиз виш гъезел.
Виш гуьзелди эверайтІан виш сефер,
Эвез жедач вишевай гъич ви тегъер.

Виш ашукъди авуртІани вахъ ялвар,
Зун Эмин я, кузвай рикІе ялавар.
Вун туна за гъейридикай къадач яр,
Виш мез эвез, жедай даим дилавар.

И ДЕРДИНИ ЗУН ТАДАЧ

Заз чизва хъи, и дердини зун тадач,
Югъ-къандавай гъавала я зал кІевиз,
Гъич са касни бедлам тахъуй дуьньяда,
Яр акурла хкаж жезва къил виниз.

Вил акъалмир, кІакІамар за акъазва,
Зи вилерай сел физва, ваз аквазва,
Вуна къизмиш асланди хъиз зун къазва,
Инсанривай жедай кар туш им эхиз.

Гьикъван къаних ятІан вун зи ивидал,
Гьич акъатдач зи чандай ви кІанивал,
Заз вун кІанда, алаз хьухъ зи къаршидал,
ТуштІа, гуьзел, экъечІ завди женгиниз.

Килиг, зи яр цуьквери къунва,
Цуьк хьтин яр каф акъалтна дакІунва,
Ашукъ Эмин къве вил шез ваз акунва,
Азиз яр, яхъ зи гьил, вун я заз азиз.

ДИЛБЕР

Сифтедай на икъардин гаф гана заз,
Чара касдихъ янзава хьи къе, Дилбер.
Шекер алай ви мецин сес хъана заз,
Буна зи рикІ къванзава хьи къе, Дилбер.

Зи рикІин дагъ, дере, гьуьлер – вибур я,
Адан дамах, гуьзелвилер – вибур я.
Захъ аватІа девлет, чилер – вибур я,
Вакай рикІин ханзава хьи къе, Дилбер.

Лугьумир: «Захъ валай гьейри яр ава»,
Хифет чІугваз тахъуй, рикІе хар ава,
Масад къамир, вахъни эдеб-ар ава,
Лугьуз, рикІи ванзава хьи къе, Дилбер.

Зид хиял я, вахъ цуькверин ер ава,
Гуьрчег чина таза шадвал, хъвер ава,
ГьакІ атирлу тир муьшкъи-эмбер ава,
Са ни чІугваз кІанзава хьи къе, Дилбер.

Хиялрикай за ви шикил храна,
Ви чин акваз Ялцугъ Эмин цІрана,
Ви эрзиман чІугваз зи чан къурана,
Мадни ваз рикІ чанзава хьи къе, Дилбер.

ЖЕДАЧ

Эй, зи гуьгуьул, ви умуд саф хьуналди
Хьуьрей гьар са дишегьлидкай яр жедач,
Вуна са чан ва я виш чан гуналди,
Камалсуздахь са гьал, эдеб, ар жедач.

Гьаясузда эсил, несил квадарда,
Агь алукиз беден гьарнихь гадарда,
Герек гьар затI жагьидай туш базардай,
Чуру тама ични чуьхвер, нар жедач.

Садбур жеда сагь, муькуьбурни хесте,
Кьалгьанрикай жедач цуькверин десте,
Ламрал алукиналди ипек, зар, бафта,
Кьара кегьер шивциз барабар жедач.

Чил чими жеч вуна са цIам куналди,
Цав экуь жеч вуна писпи гьуналди,
Чулав Ялцугь дагьдин кукIва хьуналди
Ви гуьгуьлар ачухдай хуш гар жедач.

ГайитIани на адаз виш жуьре кьаш,
АвуртIани ярдин рекье чан шабаш.
Вун шад йикьаз жедайди я ваз юлдаш.
Пашман йикьаз адал ихтибар жедач.

Яргьалай ам аквада ваз лап хуш яз,
Хьсан килиг – адан кьилих нахуш я,
Са бязибур кьве мез хьунал сархуш я,
Эминавай адахь бигь-базар жедач.

Мирза Алидин 250 йис

Чехи алим, шаир, общественный деятель Мирза Али Самур округдин Ахцегьрин хуьре дидедиз хъана. Ада сифтедай хайи хуьруьн медресейра келна, гугьгуйнлай алим Араканви Саид-эфендидивай дуьм-дуьз ва маса илимрай чирвилер къачуна. Мирза Алиди араб, фарс, туьрк ва урус чIалар чирнай. Алим РагъэкъечIдай патан халкъарин ва урусрин культурайрихъ галазни таниши тир.

Вичи гзаф йисара Ахцегьпара магьалдин къазивиле кIвалахай Мирза Али дуьньядин сиясатдин гъавурдик квай.

Ам Дагъустан Россиядик экечIунин, урус халкъдинни дагъвийрин алакъяр мягкемарунин терефдар хъанай.

Мирза Али, чIехи алим ва зурба жерягъ хъиз, бажарагълу шаирни тир. Адахъ илагъияр, яшайшидин ва ашкъидин чIалар тIимил авачир. Гъайиф хъи, шаирдин ирс тамамдиз кIватI хъийиз хъанвач. Адан «Тиб» ва «Хъурхъ» ктабар къени жагъурнавач. Гъа чаз малум шишрай аквазвайвал, Мирза Али экуь дуьньядал ва адан багъа няметрал ашукъ я. Арифдарди дагъвийриз илимар чируниз, савадлувал хкажуниз эверзава.

Агъадихъ и цIарарин кирамди туькIуьрай «Лезгийрин революциядин вилик квай девиррин литература» (Махачкъала: Дагучпедгиз, 1990) ктабдай ва Арбен Къардаша таржума авуна адан «Юкъ» (Махачкъала, Дагъустандин ктабрин издательство, 2010) кIватIалдиз акъатай са шумуд шишр гузва.

Гъажу ГАШАРОВ

**Мирза АЛИ
(1770 - 1859)**

КЪЕЛЕДАЙ

**Гъейран ийиз вири алем, экуьн ярар къеледай,
ЭкъечIна ам, лацу чинал хъуьрез пIузар, къеледай,
Вилер цIару, вич къизилгуьл, гузвай атир къеледай,
Чилелай физ шабалатдин ранг алай чIарар, къеледай.
ЭкъечIда зун, лап Межнун хъиз, Лейли аквавар къеледай.**

А мубарак минарадай экъечІда ам рагъ хътин,
Экуьн гарал наз гузавай, гъар пад дуьзмиш багъ хътин,
Чин къалурна цІувад йикъан тамам вацран чагъ хътин,
Гъар жуьредин цуькведивди бизмишнавай дагъ хътин,
ЭкъечІна ам, вири дуьнья ийиз серсер, къеледай.

Лацу чинал хъуьрез-хъуьрез къелечІ пІузар къеледа,
На лугъуди лалидин нур гъатна вири къеледа,
Дуьньядавай гуьзеларин шагъ хъиз ама къекъведа,
Иллагъиди халкъ авур и тек затІунихъ элкъведа,
Жанлу алем, умудлу яз акун сувар къеледай.

Бахш авуна, я иллагъи, зи гуьзел ярдиз камал,
Квахъна гъарнихъ зи сабурни, зи акьулни, зи хиял,
Ам гудачІа, заз герек туш, я гъуьруь, дуьньядин мал,
КІандатІа це женнетдин юкъ заз, заз виже къвеч а амал
Тур вуна зун и авай гъал, къвез серии гар къеледай.

Ашкъидин шайда на хъурна, квахънава, рабби, зи къил,
Гъам-хажалат хъанва зи пай квехъ агакърай мад зи гъил,
Хъурна къисмет, яр, ая шад Ахцегъ Назиман гевил,
Селди гъална зи чинал, нагъв къвез ажуж хъана къве вил,
Заз акваз хъуй гъар юкъуз зи рикІ алай яр къеледай.

ЗАТІ ТУШ

Яр, ви чинин ранг акурдаз, экуьн чІаван ярар затІ туш,
Магъид рангун гардан алай дуьньядавай рушар затІ туш.
Китайдин хъуй, кІантІа Римдин пачагъар ви гуьзелвилин
Есир хъана, лугъузва, вав Цезарарни Кирар затІ туш.

Магъидин ви сарарикай хкатзавай хуш сесери,
Чан гъизвайдаз якъутдин селдив ацІанвай вацІар затІ туш.
Гъихътин назлу либасдивди дуьзмишнава гуьзел беден,
Наз гунивди ви патав гъич вири малайикар затІ туш.

Ашукъ я вал Ахцегъ Назим чаз ван хъайи Керем хътин,
Эсли вуч я вав гекъигиз, ви патав Лейли са затІ туш.

ВАХТ Я ИМ *

Къизилгуълдин шагъ ша экъечІ, ви цуькверин вахт я им,
Гуьлуьстанда сейрдай вахт я, чиг гъиссерин вахт я им,
Михекринни беневшайрин хуш ниэрин вахт я им,
Ашукъ хъанвай гъам билбилрин, гъам лиферин вахт я им,
Виридалай иер, гуьрчег, пак шеэрин вахт я им,
Гъар жуьредин кІунчІар къадай мерд гъилерин вахт я им,
Регъим кІани ашукъбурун дар йиферин вахт я им,
Вуна къе зал хкана чан – ви вилерин вахт я им,
Шад къушарин нагъмайринни гур сесерин вахт я им...

...Эй, малайик, зун ви рикІе дили хъанвай билбил я,
Хажалатдин цІугъ ийир къван михъиз канвай билбил я,
Тай авачир ви киферин атир хъанвай билбил я,
Дерт чІехи яз, ви винизвал рикІел гъанвай билбил я,
Жуван пашман манийрикай рикІ таханвай билбил я,
Жуван михъи ашкъи вири са ваз ганвай билбил я,
Таярилай вине авай, сес къадгъанвай билбил я...
Ви ашкъидиз сес атІузвай ван атІанвай билбил я...

.....
...Квахънавай зи къастни акъул – ийир-тийир хъанва зун,
Ви къаматди чІурна зи тІул – ийир-тийир хъанва зун,
На квез къунач факъир юхсул – ийир-тийир хъанва зун...

.....
...Ви тай жагъич Халикъди халкъ авурбурун арадай,
Къалура чин, алемдин нур, чилин женнет авадан,
Ви къве ал пІуз, седеф сарар вилив тахъуй чарада,
Хатадай ви чин акурди, ваз икрамиз, рахада.
Ваз икрамиз, рагъни, варзни гъетер цава зурзада.
И гуьзелвал чуьнуьх авун гунагъ я, ваз аквада.
Зи ашкъидин гъасрет я вун и дуьньядин гъавада,
Малайикдин хътин вилер карагиз, зун цІрада.
Чилин вири къизилгуьлер вун акваз кІанз къурада,
Эй ашкъидин базардин бар, шадвилерин вахт я им...

Гуьзелвилин вилик а ви – вацран ишигъ туьхуьда.
Ви ашкъидик планетрин низам – къайда чкІида,
Ирид цавун юкъвай заз вун лап къакъан цав яз чида,

* И шиир тамамдиз чав агакънавач.

Ви буй-бухах гекъиг жедай затІ бажагъат жагъида,
Тик хъиз, ви гуърчегвал акурдан рикІ ифида,
Вав къадай са гаф тачагъиз, рахайдан мез галкІида,
Гъич са ширин шейни авач, вун хъиз, вун къван верцІидай,
Зун лайихлу ятІа чидач – ви шуърбет хупІ ийидай...
Гуълуъстандин вири цуъквер, вун акурла, алгъида,
Чна къведа санал чІугвар гур кеферин вахт я им...

И Лейлидиз ялвар ийиз, закай Межнун хъанва хъи,
Генг къумлухра квахъна акбул, кефсузни зун хъанва хъи,
Завай жуван йисар жаван чуънухъна къун хъанва хъи,
Эй ханум, зи карни кеспи вахъ дерт чІугун хъанва хъи,
Ви вилерин суъгъуърдик зун михъиз юргъун хъанва хъи,
Куътягъ тежер шелдик, хвалдик зи рикІ бархун хъанва хъи,
Ви утагъра захъ пай атІай есирдин дун хъанва хъи,
Хажалатдик зи сагъламвал михъиз чапхун хъанва хъи,
Зун гъамарин хазинада яргъалди тун хъанва хъи,
Зун къатІунриз табийзамач – зун ем ви цІун хъанва хъи,
Заз кІанда вун – пай къачудай зи дердинин вахт я им.

Зун икІ пиан ийизвайдан вуч я мурад? – Чидач заз.
Зи кІвачерал гъалдна зунжур – куъз я инад, чидач заз,
Гъиндистандин хал заз къисмет жедатІа, мад чидач заз,
Экв, чимивал хъийидатІа зи чанда гъат, чидач заз...

.....
...Вуж я завай къакъудайди ви муъгъуъббат, чидач заз,
Эй михек, заз зи тахсир лагъ гъакъикъат – чидач заз,
Вуч ятІа вун: дава ятІа, я мусибат, чидач заз,
Эхир нефес хъанва къе зи, бед бендерин вахт я им.

Вахъ галаз зун икърар хъанай, гафни чІал сад авунай,
Чепелукъ ви цІал алай – за адавай тарс къачунай.
Масадаз зи сир лугъумир за и дердер чІугунай.
Квахъна зи къаст, зи ягъ, абур, гар хъиз феи дугунай...
Я Ребби, зун са вуна хуъх, ядайла ви сафунай...

КБУДАР

* * *

За вучин, гъар вафасуздаз завай вафа кІанзава,
Зи патав къвез, за икрамун, вичиз сафа кІанзава.
Вичин рикІе пехилвални хиянатвал авайдаз
Вичиз регъят, амайбуруз хьунухъ жафа кІанзава.

* * *

И дуьньядик умуд кутун нефсинин я къативал,
И дуьнядиз гъич яб тагун – рикІ-жигердин михъивал.
Дуьньядин мал далу яз къун – чир тахъун я гъар са шей
Терг жедайди, са Худадиз хас яз даим диривал.

* * *

Вафалу дуст акунач заз и дуьньяда дустарикай.
Чур жезва халкъ, икрагъ жезва жафа алай йикъарикай.
Гъикъван вилив хвейтІани, вафалу сад агакъдач вав,
Чарадаз бахт гудай бенде жагъидач ваз ксарикай.

СтІал Саядан 140 йис

Ханбиче ХАМЕТОВА

«ДУЪНЪЯ ТИРВАЛ ГЪАРАЙНА ЗА...»

Алай йис чи поэзиядин къакъан ва такабурлу куклушрикай сад тир СтІал Саядан 140 йис тамам жезвай йис я. СтІал Саяд туькъуьл къисметдин иеси хъана. Вичин намус, вичин такабурвал патал женгиниз экъечІай адаз чан аламаз уьмуьрда вичиз лайихлу чка жагъанач. Гъар макъамда вичин тІвар, вичин цІар халкъдин сивел алай шаир дишегълидиз адаз кутугай хътин дережеяр чалай гъатта гилани тайинариз алакънавач.

Саяда вичин жегъил уьмуьр чун патал, гележег патал гана. А гуьрчег, назик, рикІ гъиссерив ацІанвай дишегълидиз уьмуьр сугъузавай гъахъсуз къуватар негъдай жуьрэт хъана. Ада дишегъли хъен туширди, ам такабур рикІ авай инсан тирди субутарна.

Дагъви дишегълийрин дердерив ацІанвай рикІерин сефил мани вилегъдиз, ван алаз лагъай шаир Саяд виликан Куьре округдин (гилан Сулейман-Стальский район) Агъа СтІалрин хуьре лежбердин хзанда дидедиз хъана. Ам лезги мелерик, мехъеррик халкъдин манийрал, авазрал рикІ алаз чІехи хъана. Хурун къефесда гъиссериз дар хъайила шаир руша вичин шиирарни туьклуьриз башламишна.

Вич ва вичел ашукъ хъайи лежбердин хва Шихрагъимаз къисмет тахъай, пулдихъ такІандаз маса гайи Саядавай вахтунин адалатсузвал къабулиз хъанач. Ам гъахъсуз къанунриз акси яз экъечІна ва 20 йисни тамам тахъанмаз уьмуьрдай хъфена.

Яратмишунин рекъе тек-бир квачиз чІехи пай итимри кІвалахиз

хъайи, дишегълидиз, муьгъуьббатдиз гъаклан са уьмуьр гуьрче-
гарзавай алатдиз хъиз килигиз хъайи девирра, къадагъаяр негъна,
инсан хъиз дишегъли вич рахун, рикӀин гъиссер, чабалмишвилер
къалурун, кӀаниди хкъягъун, вичин къисметдин иеси вич я лугъун
эсиллагъ къазвачир. Ахътинбуруз къанунар чӀурайбуруз хъиз ки-
лигдай ва абурун уьмуьрарни яргъалди фидачир. Чаз чидай шаир
дишегълияр тир Мехсети Генжеви, Натаван, Къурагъ Афизат, Къе-
пӀир Айисат, СтӀал Саяд гъа жергедай я.

Саяда вичин шиирар чарарал кхъеначир. Адан цӀарар сиверай
сивериз физ, халкъдин яратмишунрик акахъиз хъана. Гзаф манияр
рикӀел хкайла, ана къалурнавай вакъияяр, халисан тӀварар акурла,
абур Саяданбур тирди шаксуз чир жезва. Гъикъван Саядан чӀалар
вичин тӀвар алачиз чи сивера аматӀа тестикъарун гилани четин я.
Куьз лагъайтӀа, Саядан шиирдин цӀар адетдин лезги манидиз мукъва
я, гъа жуьреда кхъенва. И делилар себеб яз, Саядан яратмишунрал,
адан бажарагъдал шак гъайи ксарни хъанай.

Саядан шиирар кӀелайла, анай чаз уьткъем шаир рушан къилих
аквазва, адан фагъум-фикир, къатӀун, уьмуьр патал женг аквазва.

* * *

**Дуьнья тирвал гъарайна за,
Зун кӀанидаз къисмет хъанач.
Сир виридаз ахъайна за,
Зи гафарихъ къимет хъанач.**

* * *

**И дуьньядин чин кӀаник хъуй
Чи дердериз дава тахъай.
Шехъ тавуна бес зун гъикӀ хъуй
Садакайни чара тахъай?**

* * *

**Чара жедай фал вегъена
Вун къагъардик хъаначни бес?
Муьгъуьббатдин цӀал вегъена
Чна чанар каначни бес?**

Михъи муьгъуьббатдиз кӀур гузвай акси къуватрин хура акъвазай
Саяд вири дишегълийрин залан къисметдин, гъахълувилин, инсан-
вилин векил хъиз рахазва, ада гъахъсуз вахтунин чинал нехиш хъана
алкӀай вичин ажугълу цӀарар гъалчна. Ихътин векӀегъвал Саядан
вахтунда гъар кткӀай итимдилаь алакъдай кар тушир.

Саядан уьмуьр лугьуз тежер кьван куьруьди хьана. Ам рикелай алахьна физвай гьиссер гваз чилерик хьфена, амма ада чи руьгьдин хазинадик кутур пай таьсирлуди ва эхир авачирди я.

Мусурман уьлквейра дишегьлийриз гуьмбетар эцигун адет хьанвач. Дуьз лагьайта, а адет чурдай девирарни алуькнава. Адетар арадал гьизвайбурни, абур дегишзавайбурни инсанар чеб тушни кьван? Гуьмбет амукьуй, чаз Саядан экуь кьамат кьалурзавай шикил кьвани амач. Амма халкьдин рикеле чка кьунвай Саядан манияр а кьеггал руша вичи-вичиз эцигнавай баркаллу гуьмбет я. Гьавиляй Саяда, са шакни алачиз, Етим Эмин, Стал Сулейман, Кьуьчхуьр Саид хьтин чехи устадрин, баркалладин сагьибрин жергеда чка кьунва.

Агьадихь за жуван «Стал ва кьван» поэмадай са чук теклифдава.

* * *

**Атана Пампуран чамар,
Акьвазардай кас гьинава?
Чеб чпелай рази чанар,
«Акьуда кван, свас гьинава?
Шиш-кабаб гьваш, хкажин карч,
Ацура фад, гьич гел тахьуй!
Турай суса уьзенгда кьвач,
Рехь яргьал я, энгел тахьуй!»**

**Саяд алай балкдан физва
Кьасумхуьруьн майдандилай,
Шад Пампура гьил чугвазва
Вичин яцлу гардандилай.
Кавха Пампур вегьез вичин
Залан камар яваш-яваш,
Яру калин регьуй хьиз чин:
«Зи тухумдиз вири тамаш!»**

**Саядан вил рекьел ала,
Кард хьтин яр мус акьатда?
Хьайи икьрар рикел ала,
Рагьим ярдин дуст акьатда.
Амма касни акьатзавач,**

Са Пампура зур гузава.
Аквас-аквас рагъ алай къуз
Муьгъуьббатдиз кІур гузава.

Къвазна Саяд, штхунна шал:
КІевмир зи чин шалунив!
Квез кІан хьунал жедач зун мал
Маса къачур пулунив!

Зин и яру дуйгуьр куьз я,
Ашкъидин цІа куз тахъайла,
Зин и жегьил уьмуьр куьз я,
Жув кІанидаз гуз тахъайла?

Хци я рикІ йигедилай,
Куь вилик зун ажуз жедач!
И Пампуррин дуйньядилай
Зи муьгъуьббат ужуз жедач!
Иви хъвазвай зулумкара,
Куьн гъавурда акъадач зи,
Куьн чандилай алатай къар
Кесиб халкъдиз аквадачни?

Эхир мус хьуй и Пампуррин,
Пис хесетар чирун бес я
Эй, жемьатар, яхъ гапурар,
Чна гардан кІирун бес я!»

.....
Адет чІурай рушав Пампур рахана:
«Дишегъли, захъ галаз мийир къуьруькар.
МуьтІуьгъ тушир сусал къирмаж илига!»
А къирмаждик дишегълияр вири квай.

* * *

Эй, накъвар, куьн вуч паталди халкъ хъана?
Халкъ хъанани фин патал чи хъуькъверлай?
Чун Надиран кІвачерикни ярх хъана,
Магъулрини ифирна къаз киферлай.
Ракъин цуьквер Самурдинни Сулакдин,
Ракъиниз экв гъайиф тирни куьн патал?
Гъихьтин рекъер гъазурна квез Аллагъди

Чан аламаз куьн «женнетдиз» фин патал?
И дуьньядал хьана лукIар, нуькверар,
Есирарни къаравушар хьайид я.
Амма квекай вири хьана, жигерар

Цай галачиз ялав къуна кайид я.
Квез чирна юкъ цIикъвед жуьре къат ийиз.

Чирна тIиб хьиз ацукьдайвал лал хьана.
Ни къакъудна куь гатфарар шад ийир?
Муьгъуьббатни рикIеравай тIал хьана.
Муьгъуьббатди гадарна куьн рагарлай,
Дагълар падна вацIар хьайи накъвари.
Экуь ашкъи къызгъин хьайла ракъарлай,
Квейибур я куь пIузарар рапарив.
Гьикъванбуру нафт илична кана чеб,
Гадарначни гьакI балкIандин кIурарик?
Уьмуьрди тек бедбахтвилер гъана квез,
Дуьшуьш хьанач бахтунихъ фир гуларал.
Куьн сузадик хьана гьикъван ялвариз
Я чил, я цав атаначир куьмекдиз.
Мегер дуьнья элкъвенвайни къванериз?
Касдизни ван хьаначир куь минетдин.

ЦИН СЕС

Зун яд я!
Зун яд я!
Зун яд я!
Дуьньядин къунва вад пай.
УькIуь я,
Михьи я,
Азад я,
Къванцейни акъудиз пад
Фирида каф аваз физва зун,
Сел хьана
Дагъларай тик.
Цуькверин финжанри хуьзва зун.

Марф я зун,
Бугъ я зун,
Чиг.

Гагъ тамун яхада
Рахада
АтІуда къум авай гуъл.
Гагъ рагал аквада,
Къугъвада,

Гагъ вир я,
Гагъни зун гуъл.
Тебиат тушни зи берекат,
Тамни тар,
Къацу тир векъ.
Уьмуьрдиз гузва за гьерекат,
Симера ава зи экв.
Хуьрерни шегьерар хуьзва за
ДатІана алудиз чирк.
Дуьньядиз гуьрчегвал гъизва за,
Мус жеда зи къадир чир?
Захъ галаз гуьжетиз тежерди
За фадлай субутна, къван,
АтІанвай зи мягъкем мишерди
Сад хъижеч я раг я къвал.
Азабар гумир, къван, вуна ваз,
Зи ажугъ жеч вавай къаз,
Дагъларни фида зи хураваз,
Фида зун гранит хаз.
Вунани са акъван дамахмир,
Секинда за вунни, цІай,
НикІерни тамар куз алахъмир,
Атайла уф гудай къай.
Гагъ вуна къурху гуз шегьерар,
Гагъ хуьрер къарсурда куз,
Пучиз чи зегъметдин бегьерар,
ЭгечІда зиянар гуз.
Циф хъана,
Марф хъана,
Жив хъана,
Гайила, цІай, за ваз рум,

Цаварал хъфидай шив хъана
Квахьда вун,
Туна са гум.
Гагъ вуна зун бугъдиз дуьнмишда,
МуркIадиз элкьуьрда гагъ,
Амма за жуван сир дегишдач –
Зун яд я – уьмуьрдин шагъ.

Къван яни,
ЦIай яни,

Сад я куьн,
Байкъушни Багъадур – сад.
Инсанрин накъварал шад я куьн,
Хазарар, Пампурар шад.
Амма зун – дишегъли – векъ я зун,
Зун векъ я тежедай къаз.
Ашкъидин хабар гвай экв я зун,
Маса бахт герек туш заз.
Ихтияр ава заз яр къадай
Касдикай ацукъай рикI.
Виридаз кIанидан тIвар къадай,
Къачудай адавай цуьк.
Перистан туш къе зун, Саядни,
Зибейда жедач зун тек.
Зун векъ я,
Зун яд я,
Азад я,
Дишегъли – ви рикIин экв.
Зун ви тур, къалхан я женгера,
Нефес я, иви я ви.
Муьгъуьббат я зи тIвар, эвера
Эбеди мани я ви.
Цувайни къванцивай акъвазриз
Жедач зун, зун яд я, яд.
Ракъинин къудратлу авазри
Гузва заз гьерекат мад.

Къарабилияр

* * *

Са гъвечи, амма вичихъ дерин тарих авай шегъердиз жибин дулу турист къвезва. Мугъманханадин иесидив 100 доллардин чар вугана, ам винел мертебадиз экъечІзава.

-Килигин куъ шартІариз,- лугъузва туристди.

Иеси, доллар къачуна, тади гъалда вичел алай адан бурж вахкуз къасабчидин патав катзава.

Къасабчи вичел алай бурж вахкуз як маса гузвай малдардин къилив катзава. Адани автомастерскойдин иесидихъ галаз буржар ада ийизва.

Ам физва вичел алай бурж вахкуз суърсет маса гузвай туьквендиз.

Туьквендин иеси катзава вичин ашнадин патав, амни – мугъманханадиз, кІан хъанмазди, чпиз секин пІипІ теклифзавай адав буржар вахкуз.

Гъа и арада турист винел гъавадай эхвичІзава.

-Заз жуваз килигай шартІар жагъанач,- лугъузва ада.

Вичи тур виш доллар вахчуна, ам хъфизва.

Икъванбурукай садан жибиндизни пул атанач, амма буржни абурал аламукънач.

Гъахътин алапат ава къенин чи экономикадихъ.

* * *

Къве экономист чеб чпел гъалтзава ва абурун арада къенин йикъан гъаларикай суьгъбетар физва.

-Вун гъавурда акъазвани чи экономика гъи гъалда аватІа?

Адаз жаваб гузва:

-За вун гъавурда твада исятда.

-Гъавурда за вунни твада, амма вун къенин гъалдин гъавурда акъазвани, акъазвачни?

* * *

Са машгъур экономистдиз дуьньядин экономикадин месэлайрай лекция кІелиз эверна.

-Вири дуьньядин сад тир экономикадин гъавурда за куьн гъикІ тван?- фикирлу хъана алим. – Къачун чна, чи уьлкведа чепедин писпияр акъудзава ва абур Монголиядин чубанриз маса гузва. Чубанри, лапагар хуьз, абурун хъицикъар маса гузва...

-Чи уьлкведиз,- гаф атІузва залдай.

-Ваъ. Хъицикъар абур Грециядиз маса гузва, ана абур тІушунна гъалзава...

-ва чаз маса хугузва,- рахазва сес залдай.
-Ваъ. Хъицикър анай Франциядиз агакъзава, абурукай хъсан шубаяр цвазва.
-Абур чи уълкведиз ракъурзава.
-Ваъ! Мад сеферда ваъ! Куъ фагъум-фикир гуътІуъди я! Дуъньядин экономикадиз ана чка бес жезвач!- хъел атанва лектордиз. – Шубаяр США-диз рекъе твазва, Нью-Йоркдин туъквенра маса гузва.
-Бес чаз?
-Чаз Белоруссиядай чеб гъизва, адакай чна Монголиядин чубанриз писпияр гъазурзава.

* * *

Идарадин директор, бухгалтер ва секретарша нисинин тІуън нез физва. Столда аллай куъгъне ваза акурла, секретаршади къачуна адан къвалал капаш алтадзава.
-ЭкъечІ жин, экъечІ,- хъуърезва ам.
Садлагъана столдал жин пайда жезва:
-Лагъ куъ къуллугъ, тамамариз гъазур я!
-За лугъуда!-шадвиляй гъарай акъатзава секретаршадай.- Заз жув са гуърчег островдал, чими пляждал, йигин катерда хъана кІанзава.
Квахъна столдихъай секретарша.
Къаб бухгалтердин гъиле гъатна:
-Заз мадни хъсан са островдал жуван кІани инсанни галаз жез кІанзава!..
Амни квахъна столдихъай.
-Гила, жанаби, ви нубат я,- рахазва жин директордив.
-Заз инлай квахъайбур къведни нисинлай кІвалахал хъана кІанзава.
-Бе-ес, сифте гаф чІехидаз тагайла, гъакІ жедайди я,- хълагъна жинжи къапуниз хъфиз.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

